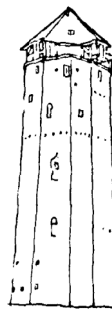

BEVEZETÉS

A MŰALKOTÁS DICSÉRETE

Ahol Kőműves Kelemen és Manole mester balladája még ma is közzsájon forog, ahol minden várromot óriásokkal, tündérekkel és boszorkányokkal tölt meg a népi képzelet, ott a művészeti múlt emlékeinek számontartása sem újkeletű. Noha a művészettörténet mint önálló tudományág a XIX. században született, s e századból valók az első, módszeresnek nevezhető német, magyar és román nyelvű próbálkozások is az erdélyi emléktanyag számbavételére, a régmúlt idők alkotásai iránti érdeklődés már a reneszánsz ember sajátja volt. A XVI–XVII. század levelezését, emlékiratait, útleírásait, történelmi műveit olvasva felfigyelhetünk arra, hogy a világ dolgai iránt fogékony, olvasó, utazó, látó ember nem megy el közömbösen a szép épület, az élethű szobor, a nagy műgonddal megfestett kép mellett, hanem megörökíti mindazt, ami szemlélődés közben felkeltette érdeklődését.

Szamosközy István nagyszabású történelmi művében sokat foglalkozik az erdélyi városokkal. Oláh Miklós a váradi székes-egyházat és I. László király szobrát magasztalja. Georg Kraus történelmi feljegyzéseiben Bethlen Gáborról szólva elmondja, hogy a fejedelem szeretvén a zenét és a képzőművészeteket, olasz, német és lengyel mestereket, kőműveseket, ácsokat, asztalosokat, kőfaragókat, szobrászokat hozatott Erdélybe, s Gyulafehérváron, Alvincen, valamint Balázsfalván építtetett. Háportoni Forró Pál Bethlen Gábor gyulafehérvári fejedelmi palotáját írja le megkapó részletességgel. Szalárdi János Bethlen Gábor és I. Rákóczi György építkezéseiről számol be, Nagy Szabó Ferenc pedig emlékirataiban az épülő vásárhelyi és görgényi várról készít feljegyzéseket. Borsos Tamásnál ugyancsak a vásárhelyi várról olvashatunk, míg Bethlen Miklós a saját építési gondjait veti papírra. A jezsuita Franciscus Fasching, Erdély történetét írva, a városok ismertetése során elmondja, hogy Kornis Zsigmond gubernátor miként vette el a szászsebesiektől, mint arra evangélikus létükre érdemtelenektől, a templom csodatévő Mária-szobrát, s vitte saját birtokára Koródra. Nem ő tehet róla, ha tekervényes latin mondatai csak néhány éve találhat halló fülekre; a szászsebesi oltár Koródon megtalált csodálatos madonnája igazolta az adatközlés pontosságát. Wesselényi István naplójában is megörökíti, hogy milyen élményt jelentett számára az almakeréki Apafi-síremlék látványa. A monumentális felépítésű és gazdag szobrászati díszrel ellátott síremléket aprólékos műgonddal írja le, elcsodálkozik Apafi

Lakótorony

Számszeríjas

György alakjának élethű megmintázásán, hajfürtjein, gyűrűjén, kardján: „...kardja az oldalán kardszíjastól, kinek csatja, szíjai és maga is a kard úgy van csinálva, hogy azt gondolhatná az ember, hogy úgy tették oda, és némelyek le is akarják venni onnan s hozzányúlván akkor vevék eszékbe, hogy egy darab kő.” Samuil Micu Klein *Scurtă cunoștință a istorii românilor* című munkájában említést tesz az erdélyi dák várakról, a rómaiak itteni építkezéseiről, valamint a középkor folyamán emelt híresebb erősségekről és templomokról. Alig akad tehát literátus ember, aki ha történetírói szándékkal, vagy útiélményeinek rögzítése végett, vagy az önvallomás kényszerítő erejétől sarkallva tollat vett kezébe, ne ejtett volna egy-két szót művészettörténeti jelentőségű emlékekről is.

Ezek az elejtett szavak, amellet hogy egyedileg jól körülhatárolható információs anyagot tartalmaznak, arról is vallanak, hogy a kor emberét mi ragadta meg, mi jelentett számára megőrzőítésre méltónak ítélt művészi élményt. Az új, a szokatlan, a soha nem látott mindig felkeltette érdeklődését, ugyanakkor rácsodálkozott a szépre és a tökéletesnek érzett művészi munkára. De akár a szokatlannal, akár a megkapóval találkozott, írásában mindig az élményt örökítette meg, a mű és szemlélő között létrejött kapcsolatról vallott. Ha épületeket látott, a nagyvonalúság, az impozáns arányok, a kőfaragványok gazdagsága kötötte le figyelmét, a kép és szobor értékét pedig az élethűség fémjelezte előtte. A portré akkor volt tökéletes, ha „majd megszólalt”, a szobor, ha csak a mozdulatlanság különböztette meg a mintaképtől. A mondanivalótól elvárta, hogy magasztos, példamutató és közérthető legyen, a megfogalmazástól pedig, hogy alkalmazkodjék az egyezményes, mindenki által ismert szimbólumrendszerhez. A kompozíció, a festői látásmód, a színkezelés és faragásmód kérdéséhez nem szólt hozzá, de már megpróbálkozott az összehasonlítással, és senki előtt nem kétséges, hogy olasz bástyákról, olaszfokokról beszélve, a stílusok szerinti különbségtevést kísérelte meg. Háportoni Forró Pál Quintus Curtius fordításának Bethlen Gáborhoz írt ajánlásában a „fenséges fejedelem” építkezéseiről nemcsak adatokat közöl, hanem magyarázza, minősíti a nagy mecénás tevékenységét, s Bethlen politikai koncepciójából vezeti le palotája festményeinek szimbolikáját. Sorai nem a hízelkedő udvaroncra vallanak, hanem a lelkes műértőre, aki valóban csodálta és tisztelte a finom ízlésű nagy építőt. De álljon itt Háportoni Forró eredeti szövege:

„És miért hogy Felségednek az Istennek tisztességére kiváltképpen való gondja lón, az erdélyi fejedelmeknek székes helyekben Gyulaféjérvárat való öregbik templomnak régen faragott kövekből csináltatott tornyát (mely Básta György üdejében az várnak megszálltatásakor az benne való német oltalom miatt törtinet szerint puskapor által felgyuladván és megégvén,

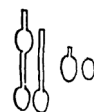
Felséged előtt való három fejedelem alatt úgy álla) szépen megépítettvén, órát és harangot szerezvén bele, az tetejét tündöklő zöldmázos cserepekkel és drága négy aranyos gombokkal Felséged úgy megékesíttette, hogy az embereket felette gyönyörködtesse és némünemüképpen messzöl is magához vonja. Ez ilyen fő és szent cselekedetnek utána az maradékoknál ez is dicsiretes leszen, hogy Felséged ugyan Gyulafejérváratt az fejedelmi házakat híres imperátoroknak, királyoknak, fejedelmeknek és legnevezetesb hatalmas városoknak képeivel és annak felette az egész világnak bölcsen leíratott figuráival, piros márvány oszlopokra építettett gyönyörűséges folyosókkal, drága aranyas kárpitokkal és egyéb sokat érő tündöklő eszközökkel oly ékesekké tette, hogy az kik beléjek mennek, azt vélhesék, hogy azokban nemcsak Erdélyt, hanem mind az egész világ kerekességét lássák, és hogy nem házakban, hanem némünemüképpen valami gyönyörűséges földi paradicsomban sétálnak. Ezeknek utána kegyelmes Uram, Felséged országának minden részeit gondviselő serény elméjével által járván, és azt eszébe vévén, hogy birodalmának oltalmira erős bástyáknak csináltatása is kívántatnék, de az benne való nagy romlásokat is megépíttetni felette szükséges volna, minden gondolatját az országnak csaknem minden helyeken való épületire fordítá. És legelőször is Fogaras várát nagy erős bástyákkal erősítvén, annakutána ottan hamar az váradi földbástyának kővel és téglával való felépíttetéséhez, az elmúlt nyáron penig az fejedelmek lakóhelyének is, Gyulafejérvárnak, az mi csodálatos, egyszersmind nagy két bástyával való erősíttetéséhez kezdetvén, ilyen országoltalmazó nagy bástyák birodalmába annyi helyeken mind egy üdőben és egyszersmind oly serénységgel építtetének, hogy nem kézi munkával, hanem önkint láttatnának nőni. Ezeknek felette Vajdahunyadnak, Dévának és több váraknak romladozott állapotjoknak megújíttatásokon kívül széllal birodalmában Felséged csak immár is mennyi udvarházakat, mennyi kastélyokat, mennyi sóaknákhöz való kamaraházakat és több hasznos alkotmányokat építtetett legyen, alig győzném elészámlálni. Mely országban való építő, jeles gondviselésével bizonyára Felséged minden előtte való fejedelmeket nemcsak felért, hanem sokképpen felül is haladott, kiért az maradékoknál jeles és véghetetlen emlékezetben leszen.”

Bethlen Gábor építőtevékenységének értékelésekor Hápor-toni Forró vélekedését nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

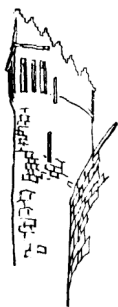
Minthogy az emlékiratok, útleírások és a korabeli történeti művek nemcsak adatokat őrizgetnek a művészettörténet számára, hanem a legtöbbjük minősítő, értékelő megjegyzéseket is tartalmaz, kiválóan alkalmasak arra, hogy felfedjék a művészettörténetírás megszületéséhez vezető hosszú útnak kezdeti szakaszát, hogy tisztázzák, miként alakult a mű és szemlélő közötti csupán érzelmi kötődésből mű és műértő közötti kapcsolat.

Nyilas

Lőrésék

Védőtorny

A művészettörténetírás útjának felmérése, előtörténetének felgöngyöltése a szakemberek soron lévő feladata. Sok még a tennivaló ezen a téren, hiszen ha az adatok egy részét ismerjük is, teljes mértékben nélkülözünk az adatközlők hozzáértésének felmérését, az információs anyagból leszűrhető elméleti általánosításokat. Mikor azonban ezek a kérdések sorra kerülnek, a művészettörténetírás útját egyengető munkák között számon kell tartanunk az urbáriumokat és konskripciókat, ezeket a gazdasági és jogélet szülte írásbeli emlékeket is, melyeknek papírra vetői – kancellisták és más közigazgatási beosztásban működő tollforgatók – akarva-akaratlan nagy szolgálatot tettek a művészettörténetírásnak: építészettörténeti adatokat rögzítettek, s az épületek szabatos leírásával a magyar építészeti szaknyelv kialakulásához járultak hozzá.

GAZDASÁGTÖRTÉNETI FORRÁSOK – MŰVÉSZETTÖRTÉNETI INFORMÁCIÓK

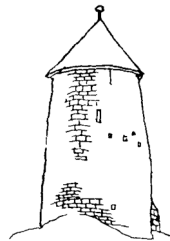
Az urbáriumok, konskripciók és inventáriumok tulajdonképpen gazdasági jellegű iratok, melyek egy-egy birtok földállományát és a hozzá tartozó jobbágyokat, jobbágyszolgáltatásokat veszik számba tulajdonoscere vagy a gazdaság vezetőjének változása alkalmával. Ilyenkor legtöbbször felleltározzák a birtokhoz tartozó várat, kastélyt vagy udvarházat, valamint a gazdasági épületeket, a bennük található berendezéssel együtt. Természetesen a szóban forgó nemesi lakóépületeket nem művészi becsek, hanem gazdasági értékük miatt írták össze, így az istállókat, gabonásokat, cselédlakásokat éppen olyan részletesen számba vették, mint magát a várat, kastélyt vagy udvarházat. Ennek a művészettörténet szempontjából az a haszna, hogy megörökítették az egész épületegyüttest, a rendeltetését betöltő várat, kastélyt, udvarházat abban a formában, ahogy a XX. század embere már nem láthatja ezeket az épületeket.

Az összeírók egy részéről elmondhatjuk, hogy a legtöbb esetben nem ment el érzéketlenül a leírt épületek művészi értékei mellett, hiszen amint az előbbiekből láttuk, a kor embere már becsülte a művészi alkotást. Megörökítették a szépen faragott ajtó- és ablakkereteket, a feliratokat, a címereket, a boltozott termeket, a festett falakat, a faorsós tornácokat, s ezzel fontos adatokat rögzítettek a művészettörténeti kutatás számára. A pontos leírások sokszor építési periódusok tisztázásához, restaurálási kérdések eldöntéséhez segítenek hozzá. Máskor az építés idejét illetően szolgálnak pontos felvilágosítással, a kőfaragásról és festészetéről alkotott képünket bővítik, vagy a berendezéssel kapcsolatosan nyújtanak pótolhatatlan információkat. Mondanunk sem kell, a leíró azt emeli ki, ami neki személy szerint tetszik, ami számára ritkaság, vagy amiről azt tartja,

hogy a birtoklástörténet szempontjából jelentősége van, például a címereknek, a feliratoknak. A szép, a tetszetős, az élményszerű megőrkítése már nem feladata a leltározónak, azt az érdeklődő, műélvező ember többletként önmagából adja hozzá a hivatalos hangvételű felsoroláshoz. Ezzel az élményből fakadó cselekedetével pedig már megteszi a kezdő lépést a művészeti irodalom megteremtése felé. Annál is inkább merjük ezt állítani, mivel sok összeíró nemcsak fogékony volt a szép dolgok iránt, hanem jó stílusérzékkel is rendelkezett, így leltára nem száraz rutinmunka, hanem élvezetes olvasmány is. Példaként hozhatjuk fel az Uzdiszentpéttert és Vajdahunyadot összeíró Bajoni Jánost vagy az irodalomtörténetből is ismert, anekdotafüzet szerkesztő Kolumbán Jánost. Ez a közvetlen hang azonban inkább a XVII. század vége felé jelentkezik, vagy a XVIII. századi leírásokra jellemző, míg a korai leltárak szűkszavúbbak, a legtöbb esetben nem lépik túl a „műfaj” megszabta kereteket.

Az urbáriumok, konskripciók és inventáriumok előbb ismertetett művészettörténeti forrásértéke készített e kötet összeállítására. A benne foglalt XVII. századi vagy a XVII. században már meglévő épületekről szóló leírások figyelmet érdemelnek, mivel a művészeti téma megőrkítésének korai kísérletei, mivel három jellegzetes épülettípus, a vár, kastély és udvarház leghitelesebb forrásai, s mint ilyenek a bűtortörténet kérdéseivel foglalkozó kutatóknak is nélkülözhetetlen segítségei. A várak, kastélyok, udvarházak fejlődéstörténetének felvázolása, ezen belül az építészeti stílusok útjának nyomon követése, a helyi építészettel való kapcsolat vizsgálata, s ezzel együtt a helyi jellegzetességek elkülönítése, a berendezés módjának, a használatban lévő bútoroknak és lakásdíszítő elemeknek számbavétele, valamint a bűtordivatban bekövetkező változások felmérése nem teljes értékű, ha nem veszi tekintetbe e források kínálta gazdag információs anyagot.

Összeírásaink jellegéből következik, hogy ebben a kötetben a városi építkezés és városi lakáskultúra problémáira vagy a népi háztípusokra és berendezésükre vonatkozóan semmit sem talál az érdeklődő. Az első kérdéscsoport másféle levéltári anyagon keresztül közelíthető meg, a népi építészet és népművészet elemzése pedig nem a művészettörténet, hanem a tárgyi néprajz témaköréhez tartozik. Ennek ellenére forrásaink lehetővé teszik a népi jellegű építészet, valamint a népművészet és reneszánsz kapcsolatának vizsgálatát s a berendezésben érvényesülő népi hatások felmérését. A népi alkotótevékenység sokrétűségére figyelhetünk fel közölt anyagunk gondos tanulmányozása során. Mivel a XVII. században meglehetősen kevés tárgyi és írásos emlék világítja meg a kor népi művelődését, úgy gondoljuk, a gazdasági melléképületek, cselédlakások, csűrök, majorok, malmok, kapuk leírásainak közzétételével a népművészet és népi építészet kutatóinak is szolgálatot tettünk.

Őregtorony

De nélkülözhetetlen segédeszközként használhatják forrásainkat a műemlékvédelem szakemberei is.

A felszabadulás után országsszerte megnőtt a világi jellegű műemlékek iránti érdeklődés; ebben a periódusban több tanulmány tárgyalja a középkori hadi építményeket. A kutatók vállalkoztak a várak számbavételére, a Duna mellett épült védővonalon, valamint Mircea cel Bătrîn és Ștefan cel Mare építőtevékenysége bemutatására. Nagyszabású ásatási programot dolgoztak ki a suceavai fejedelmi központ feltárására, valamint Neamț vára megerősítése érdekében. Az évekig tartó suceavai ásatások során feltárták Suceava székvarát (cetatea de scaun), a vár előtti fennsík temetőjét, valamint a scheiai várat (cetatea de la Scheia) is, sok fontos építéstörténeti kérdést tisztázva. Az itt folyó munkálatokat azonban nemcsak tudománytörténeti eredményeik miatt tarthatjuk jelentősnek, hanem azért is, mert itt formálódott a középkori régészek élgárdája, s az itt kialakult kutatási módszereket sikerrel alkalmazták más ásatásoknál is.

A Neamț vára restaurálását megelőző ásatások sok elvi kérdés felvetését tették lehetővé, emellett egészen új megvilágításba helyezték a vár építéstörténetét. A suceavai és a neamți eredmények után a kutatók figyelme a fejedelmi lakóhelyek – Țirgovîște, Bukarest, Curtea de Argeș stb. – felé fordult, s a középkori régészek sok új adattal gazdagították a középkori világi építészet történetét. Emellett az egyes emlékekkel – Poenari, Enisla, Giurgiu, Severin, Hîrșova vára – foglalkozó részlettanulmányok nagy mértékben bővítették a várépítéssel, a Duna menti védővárakkal, valamint Ștefan cel Mare nagyszabású védelmi politikájával kapcsolatos ismeretanyagunkat. Nem tartható véletlennek, hogy az 1970-ben újra megjelenő Buletinul Monumentelor Istorice első számaiban elvi cikkeket közöl a középkori régészet helyzetéről, a restaurálási szempontokról, valamint a restaurálások gyakorlati problémáiról, s ezeken kívül egymás után jelenteti meg az ásatások, restaurálások eredményeiről szóló beszámolókat. Ennek ellenére a hazai művészettörténet legújabb összefoglalása (*Istoria artelor plastice din România*. I. Buc., 1968) sajnálkozva állapítja meg, hogy Moldova XV. század végi világi építészetéről addig nem alkotunk tiszta képet, míg a régészet nem ad megfelelő segítséget a kérdések világos megítélésében.

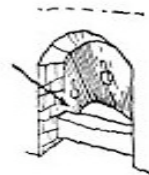
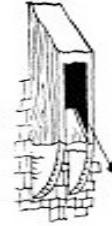
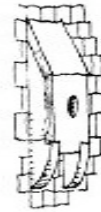
A feudalizmus világi építészeti emlékeinek feltárása, valamint az egyes objektumok restaurálása és gondos megőrzése műemlékvédelmi politikánk sarkalatos pontja lett. E koncepció keretében került sor – hogy csak egynéhányat említsünk – a vajdahunyadi és fogarasi vár ásatással egybekötött restaurálására, az almási várrom megerősítésére, a bonchidai kastély helyreállításának megkezdésére, a szentbenedeki kastély, a gyalui vár és Sebesvár renoválásának előkészítésére. A munkálatok dokumentációjának elkészítésekor a szakemberek megkülönböztetett fi-

gyelmet szenteltek a korabeli leltáraknak. E valóságghű leírások alapján mérhetőek fel ugyanis az épületen időközben végrehajtott változtatások, ezek segítik elő az alaprajzok tisztázását, s ezek teszik lehetővé az ásatások során esetlegesen előkerülő faragványok és csempeanyag azonosítását. Kötetünk anyaga több soron levő helyreállításához szolgáltatt figyelemre méltó adatokat, s feltétlenül hozzájárul ahhoz, hogy a feudális világi építészet kérdései világosabban álljanak előttünk.

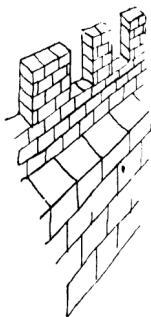
A rendelkezésünkre álló sok leltárból nem volt könnyű a válogatás. Helyszüke miatt, kényszerűségből, eleve lemondunk a nyomtatásban már megjelent összeírásokról, bár ezek az érdeklődők szélesebb köre számára teljesen hozzáférhetetlenek – lévén, hogy régi és ritka kiadványokban láttak napvilágot –, és sokszor még a szaktudomány sem vett tudomást róluk. Nem közöljük tehát Vajdahunyad, Fogaras, Gyalu gyönyörű inventáriumait, Bethlen Gábor szülőhelyének, a marosillyei várnak leltárát, sem pedig Almásvára és a szilágysomlyói vár összeírásait. Ugyancsak fájó szívvel tettünk le a számunkra annyira kedves bethlenszentmiklósi kastély terjedelmes leltárának közreadásáról is, mivel annak adatait két tanulmányban is feldolgoztuk. Célnk az volt, hogy az eddig publikálatlan leltárak alapján a várak, kastélyok és udvarházak változatos típusait mutassuk be, mintegy keresztmetszetét adván a feudalizmus vidéki világi építészetének a vártól a legegyszerűbb nemesi kúriáig. Az anyag engedte lehetőségeken belül azt is szem előtt tartottuk, hogy kötetünkben Erdély minden vidéke képviselve legyen. Kutatási lehetőségeink korlátozottsága miatt azonban ezt a szempontot sem érvényesíthettük következetesen. Éppen ezért előre is elnézést kérünk mindenkitől, aki fájója műemlékeiről nem olvashat ebben a kötetben.

Eltekintettünk a közzétételtől akkor is, ha a leírás szövege zavaros, vagy gyenge íráskészségű ember tollából származott, hiszen azt akartuk, hogy tartalmilag érdekes, színesen megírt történelmi szövegeket adjunk a művészeti múlt iránt érdeklődőknek. Talán kicsit szokatlanul hangzik, hogy egy eddig főként gazdaságtörténeti adatai miatt értékelt forrásfajtát mint művészet- és művelődéstörténeti dokumentumanyagot a nagyközönség olvasmányául ajánlunk. Aki azonban szereti a históriát, és szívesen kihúzza egy háromszáz évvel ezelőtt bezárt fiókot, akinek van kedve arra, hogy elnézelődjék egy bástya fokán, vagy szemügyre vegye egy kamara polcait, akiben van annyi kalandvágy, hogy az összeíróval ismeretlen épületeket barangoljon be, s közben örül, ha művészeti értékeket fedez fel, az nem csalódik a kötet lapozgatása közben.

A közvetlen hangvételű történeti szövegeket a magyar olvasóközönség számára a magyar nyelvű leltárakból válogattuk ki. A leírás tárgyát képező épületeknek azonban nincs kizárólagosan meghatározható nemzetisége. A fundálók, kőművesek,

Szuroköntők

Védőpártázat

ácsok, kőfaragók, lakatosok, szobrászok és festők együttes erőfeszítése nyomán jöttek létre; erdélyiek tehát, de a különböző stílusokhoz való kapcsolódásuk révén európaiak is. A váradi vár felépítésén az olasz hadmérnökök egész sora dolgozott, a téglát egy részét azonban brassói téglavetők készítették, a falakat váradi, beszercei, háromszéki és enyedi kőművesek rakták, a kőművesinasokat a várhoz tartozó jobbágyok közül válogatták, az ácsmunka szász, székely és újkeresztény mesterek kezéből került ki, az ott dolgozó kőfaragók és asztalosok pedig kolozsváriak voltak. Az uzdiszentpéteri udvarházhoz beszerceiek szállították a fát, s a sövényfalak mesterei nyilván a környék román és magyar jobbágyai közé tartoztak. A nagysajói kastély díszítményeinek és faragványainak leírásait olvasva a környék szász mestereire gondolunk; az operakercisórai udvarház pedig minden bizonnyal a román ácsok szakértelmének köszönhető létrejöttét. Az urbáriumok jobbágynévsorait végigböngészve, román és magyar asztalosok, ácsok, kőművesek neveire bukkanunk, akik a városi mesterekkel együtt építettek várat, kastélyt és udvarházat, s vettek részt a berendezés elkészítésében is. Beszercei zárok, székely és szász kárpitok szerepelnek a leltárak tételei között, s Kolozsvár, Beszerce, Szeben, Brassó, valamint a többi város céhes mesterei nélkül éppen úgy nem képzelhető el erdélyi épület, mint a román, magyar, szász és székely népi mesterek közreműködése nélkül. Ezek előrebocsátása után úgy gondoljuk, nem lesz haszontalan, ha a forrásanyag jobb megértése érdekében a következőkben összefoglaljuk a várakra, kastélyokra és udvarházakra vonatkozó legfontosabb tudnivalókat.

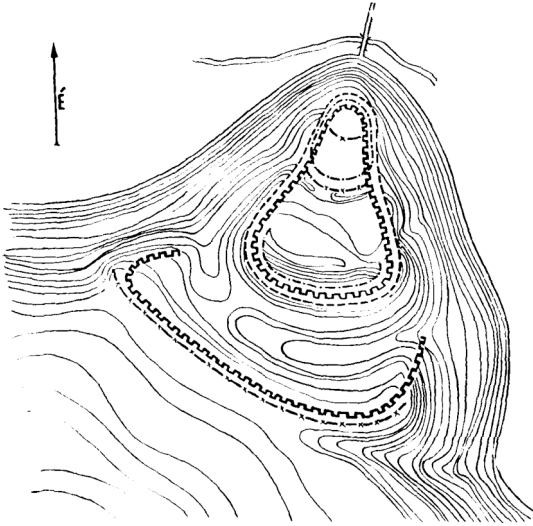
VÁRAK

I. A kötetben közlésre kerülő várleírások zömmel az érett feudalizmus idején keletkezett különböző típusú fejedelmi vagy nemesi tulajdonban levő várakat idézik; a legrégebbiek építési ideje sem tehető a XIII–XIV. századnál korábbra. Éppen ezért az alábbiakban a feudális várak típusainak ismertetésére szorítkozunk, noha nyilvánvalóan Erdélyben sem a hűbéri társadalmi rendszer idején épültek az első erősségek.

Az ősközösség embere már ismerte a földvárat, s a társadalmi fejlődés későbbi útját a különböző jellegű föld- és favárak is jelzik. A feudalizmus korát megelőző időkben színvonal tekintetében messze kimagaslik a Déli-Kárpátokban, a Szászsebesi-havasokban épült *dák erőrendszer*, mely nemcsak építményeinek impozáns méreteivel és a védelem megszervezésének átgondoltságával hívja fel magára méltán a figyelmet, de a Pietra Roşie, Costeşti-Cetăţuia, Blidarul, Virful lui Hulpe és a Grădiştea Muncelului tetőit koronázó várak kő, rosszul égetett téglá

és erős gerendák felhasználásával készült 3 méteres falai olyan fejlett, nagyrészt görög hatásra visszavezethető technikával épültek, hogy sok időbe telt, amíg a feudális vár is elérte ezt a színvonalat. Hasonlóképpen nagy építőkulturáról tanúskodik a *római castrum* is, mely a stratégiaileg fontos helyeken védte az Erdélyben berendezkedő római uralom érdekeit.

A dák vár és a római castrum jelenléte Erdélyben a várépítézet további fejlődése szempontjából azért lényeges, mert a fal és az őrtorony együtteséből álló erősséggel ismertette meg Dácia népét. A népvándorlás korának viharos századai alatt ismét föld- és palánkvár védte a lakosságot, s feltehetően csak a XIII. században jelent meg újra a kőfal és torony együtteséből álló vár. Azt persze csak a régészeti kutatás tudná eldönteni, hogy középkori váraink alaprajzi sajátosságainak kialakulásához hozzájárult-e a helyi várépítézet is, vagy pedig Európa belső

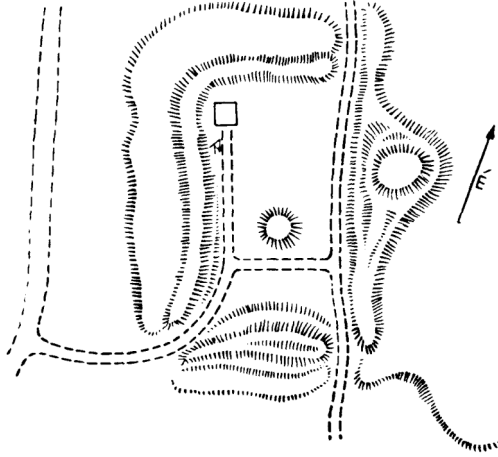

1. Doboka vára alaprajza

tornyos várai mintájára formálódtak. A kérdés illetően felvetése annál is inkább indokolt, mivel az Aranyosmegyesre vonatkozó újabb kutatás és a Dobokán folyó nagyarányú ásatások azt bizo-

nyitják, hogy a hűbéri magyar állam királyi várai nem egy esetben lakott területek védelmi berendezésein épültek tovább.

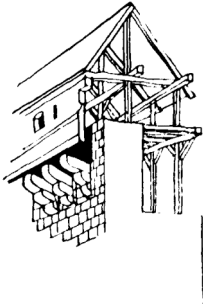
A feudalizmus első kővárai a magyar államiság erdélybeli terjeszkedésével vannak összefüggésben, amikor is létrejöttek az államigazgatás területi egységei, a királyi vármegyék, központjuk-

2. Bihar vára alaprajza

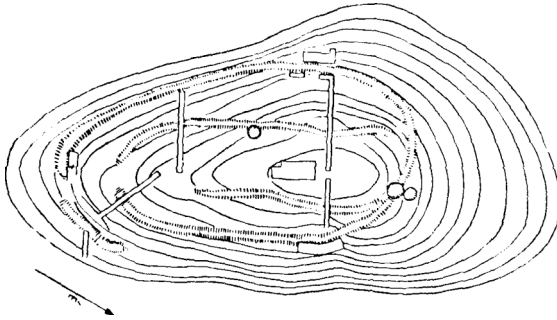
ban a *királyi várral* (Arad, Bihar, Szatmár, Aranyosmegyes, valamint Gyulafehérvár, Doboka, Torda, Kolozs, Küküllővár stb.), s felépült a Keleti- és Déli-Kárpátok átjáróit őrző várak sorából álló védővonal. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindaddig, amíg a középkori régészet nem tisztázta megnyugtató módon az ezekkel kapcsolatosan felmerülő kérdéseket, a kora középkori vár típusait illetően csak nagyon bizonytalan megállapításokat tehetünk.

Annyi azonban már az eddigi kutatások alapján is világosan látszik – akár a szász kővárok előtti favarakat, akár a Déli-meg Keleti-Kárpátok kővárait nézzük –, hogy a *korai feudális várak ovális alaprajzúak voltak és torony nélkül épültek*. Újabb ásatási eredmények alapján a forró mézshabarcossal szabálytalan kövekből épített Firtos vára, Budvár, Tartód vára és Kustaly vára keletkezési idejéül a XI. század végét, a XII. század elejét

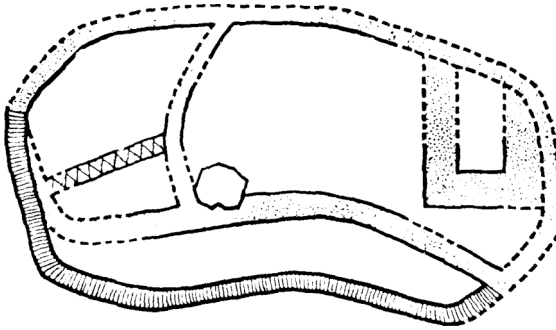

Védőfolyosó

jelölhetjük meg, s feltehetően ebből az időből való e védővonal többi torony nélküli kővéra is. Hogy e korai, ovális alakú várak mikor bővültek toronnyal, vagyis mikor indult meg a belső toronyos vártípus kialakulásának folyamata, azt a későbbi ásások

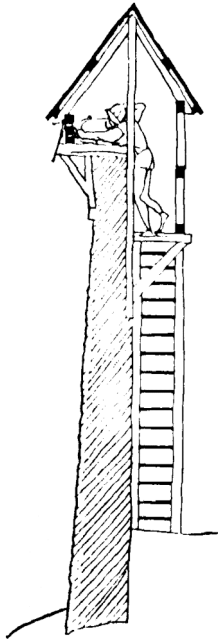
3. Tartód vári alaprajza

4. Kecskés vára alaprajza

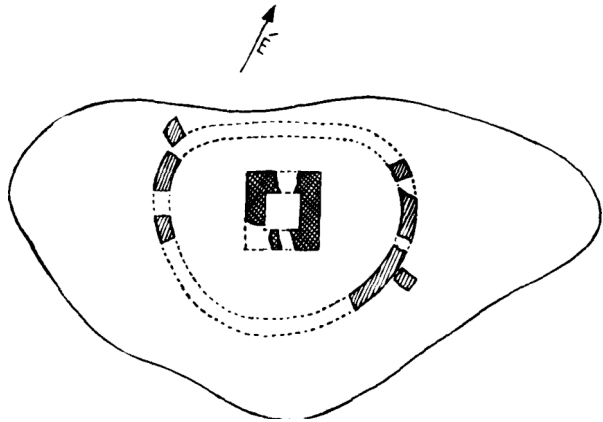
fogják eldönteni. A Maros mentén, Gyulafehérvár közelében fekvő Kecskés vára alaprajza azonban azt sejteti, hogy az egyetlen belső toronnyal épült vártípus jelentkezését a XIII. század első felére tehetjük.

Az elmondottakból a várépítéset korai szakaszára vonatkozóan azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nálunk a szabály-

Várfal védőfolyosóval

talán, jobbra ovális alaprajzú, kőfallal kerített, földhányással és árokkal védett vár korábban jelenik meg, mint a várúr és családja védelmére épült lakótorony; a négyszögletű kelneki, valamint a nyolcszögletű kőrösszegi lakótorony építési ideje a XIII. század. E jelenség oka abban az egyszerű tényben keresendő, hogy a várépítéssel kezdeti szakasza Erdélyben elsősorban a hűbéri magyar állam szervező politikájával függött össze. A határvárak és királyi várak már rendeltetésüknél fogva sem állhattak csak egy lakótoronyból, hiszen kisebb-nagyobb védőörtséget kellett befogadniuk. Tornyük, jóllehet lakóhelyül is szolgálhatott, főként az őrtorony, védőtorony szerepét töltötte be. A királyi vár azonban nemcsak az oltalma alatt álló vidék katonai védelmét látta el, hanem gazdasági központ is volt, amiből az következik, hogy a falakon és védőtöltéseken belüli területe alkalmas kellett hogy legyen gazdasági épületek befogadására is. A feudális viszonyok nálunk később alakultak ki, mint Európa nyugatabbra eső tájain; elsősorban ennek következménye, hogy a várépítéssel is megkésve és a helyi követelményekhez igazodva bontakozott ki.

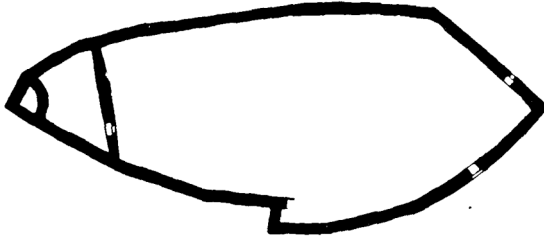

5. A malajesdi vár alaprajza

II. A fal és egyetlen belső torony alkotta várból alakult ki, feltehetően a XIII. század második felében, a tatárjárás után, a fal és több torony együtteséből álló *belső tornyos* vár.

A tatárjárás után a királyi vármegyrendszer bomlása meggyorsult, s ezzel együtt vesztett jelentőségéből a királyi vár is.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a tatárjárás után nem lettek volna fontos szerepet játszó királyi várak (Csicsó, Déva, Görgény), vagy hogy később ne épült volna királyi vár (Törcsvár, Latorvár, Talmács, Vöröstorony, Létavára stb.). A királyi várak mellett azonban mindinkább megnő a nemesi vár jelentősége. IV. Béla ugyanis, levonva a tatárjárás nagy tragédiájának azt a tanulságát, hogy a tatár invázióknak csak a kőből épült vár állhat ellent, magyaránú birtokadományozással serkentette a vár-

6. Vajdahunyad vára első alaprajza

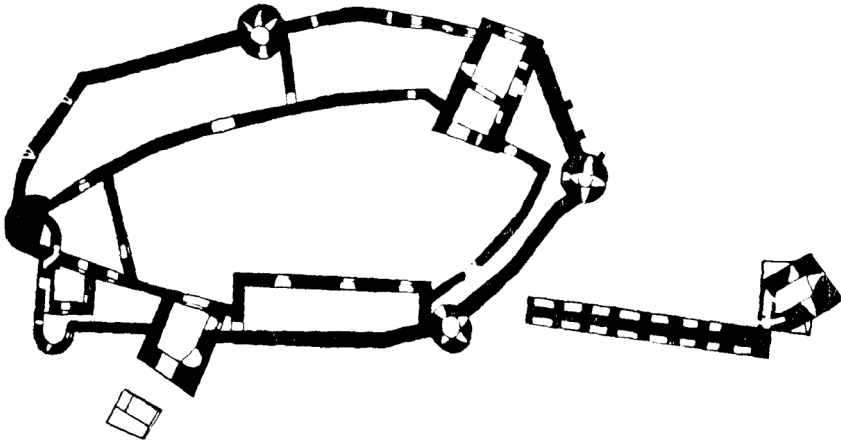
építést. A királyi birtokok egy részének elajándékozásával több királyi vár magánkézre került (Sebesvár), de volt, amelyek idő múltával parasztvárként szolgálta tovább a vidék lakóinak védelmét (Kőhalom). Egyes falvak és városok lakossága a kőtemplomok megerősítésével igyekezett védhető helyet biztosítani magának. A XIII. század második felére tehető Szászorbó, Szeben, Szentágota, Szászkézsd és a brassói Szent Bertalan-templom védőfalainak kiépítése. Ugyancsak ebben az időben vagy valamivel később emelik a kelneki majdani parasztvárat is az ottani gazdag Geréb család tagjai.

A nagy történelmi leckéből azonban a várépítézet is tanult. A magas és erős falak ellenálltak ugyan a lovascapat rohamának, jó szolgálatot tett a vár körüli földtöltés és védőárok is, de a kapu az azelőttinél nagyobb védelemre szorult, s az egy torony kevésnek bizonyult. Hasznosnak ígérkezett továbbá a vár területének több része tagolása is. A belső tornyos vár ezeknek az új követelményeknek megfelelően alakult ki. Falai magasak és vastagok voltak, s faragatlan kövekből, frissen oltott mésszel készült habarccsal rakták fel őket. A tornyok a falakon belül a védelem megkívánta helyre kerültek; a kaput is torony védte. A tornyokon is és a falakon is lőrések, szuroköntők szolgáltak a támadó csapatok visszaverésére; a falakon pártázat óvta a harcosokat, s a belső oldalakon védőfolyosók biztosították a lőrések

és szuroköntők használatát. A védők fegyvere az íj és számszerj volt, s ostrom alkalmával a szuroköntőkön keresztül közepert is zúdítottak az ellenségre. A kőhajító ostromgépek, a nyilvesszők és dárdák ereje a jól megépített és felszerelt, valamint a megfelelő számú védővel rendelkező várat nem győzte le; az erős falak felfogták a támadást.

A vár legvédettebb helyén, legtöbbször a támadásnak leginkább kitett oldallal szemben épült fel a többieknél erősebb, vastagabb falú öregtorony, mely a védők utolsó menedékét jelentette, s a lakótoronnyal ellentétben kizáróan védelmi célokat szolgált. Bejárata ennek is gyakran az emeletről nyílt, mint Bálványosvár esetében. Megtörtént, hogy az öregtoronyt külön falal kerítették; ezzel a vár területét két részre tagolták. A későbbiek során a vár területének több udvarra tagolása a várépítészet jellegzetességévé vált. Sebesvárnak, az alsócsernátoni Ika várának (Csonkatorony) s a Torockó feletti hajdani Székelyvárnak hengeres öregtornya van, illetőleg volt, Torockószentgyörgyön, Solymoson, Szelindeken és Almásvárában négyzet alaprajzú öregtorony maradványait találjuk.

Itt kell megemlítenünk, hogy Hunyadi János Vajdahunyadon 1446 előttre tehető első építkezése alkalmával egy kettőn véd-

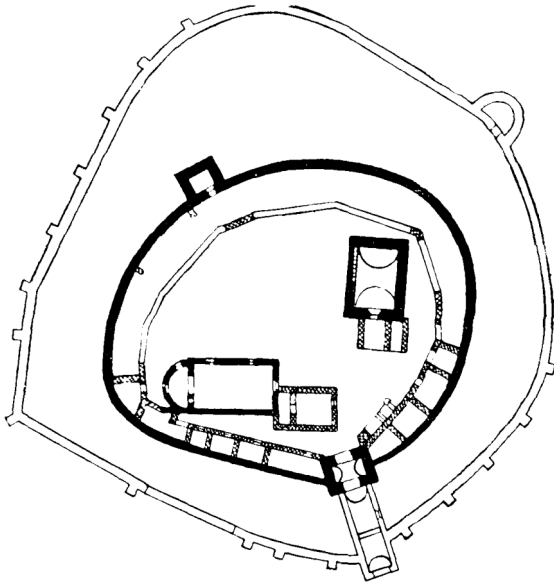
7. Vajdahunyad vára második alaprajza

hető tornyot építtetett, melyet védőfolyosó és felvonóhíd kapcsol a vár testéhez. „Mondják – írja Bajoni János vajdahunyadi inventáriumában –, hogy régen ez volt Hunyadi Jánosnak refugiuma a török becsapásakor.” E toronyhoz – Bajoni „Nebojszá”-nak jegyezte fel a nevét – vezető, kőlábakra épült

folyosó oldala tele volt lőréssekkel, s még a XVII. században is sok fegyvert tartottak benne. Érdekességként említjük meg, hogy Mátyás király Belgrádon (Nándorfehérvár) építtetett ilyen szláv nevű „Nje boisia” tornyot.

Meglévő, de nem egy esetben már pusztuló váraink jó része (Földvár, Déva, Vajdahunyad, Bálványosvár, valamint Kelnek, Kőhalom, Szelindek, Solymos), ahogy az alaprajzokból is látszik, eredetileg mind belső tornyos vár volt. Több közülük azonban, főleg ami a külső falgyűrűt illeti, a későbbiek során külső tornyokkal bővült.

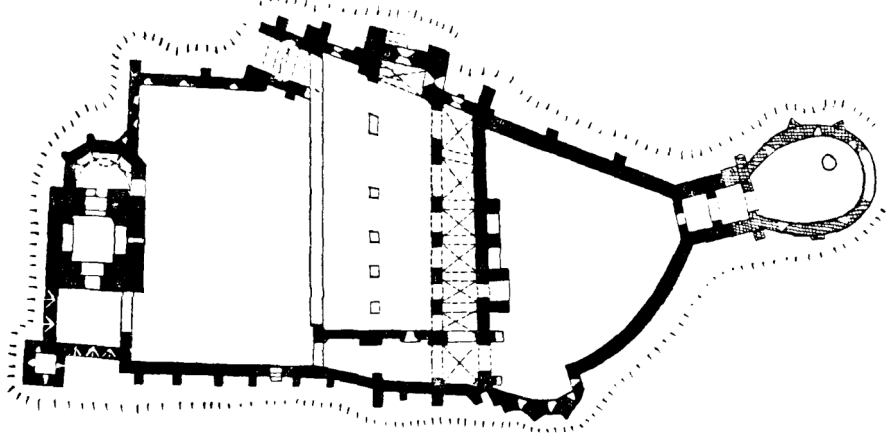
A belső tornyos vártípusnak nagy hiányossága volt, hogy tulajdonképpen a passzív védelemre rendezkedett be, s ha az ellenség a lövonalon belül jutott, a védők tehetetlenek voltak vele szemben; csak a magas és vastag falak erejében, a szuroköntökben s a falakra törő ellenséggel vívott kézitusza szerencsés kime-

8. A kelneki vár alaprajza

netelében reménykedhettek. Alaprajzi változtatásra volt tehát szükség annál is inkább, mert a török terjeszkedése következtében újra létkérdéssé vált a védekezés minél hathatósabb megszervezése.

III. Az 1396-os nikápolyi ütközet után a török Erdély közvetlen közelébe került. A török veszély különösen a határok védelmét ellátó szász és székely lakosságot mozgósította a védekezésre; várrá alakították a templomokat, és ahol lehetőség kí-

9. Szelindek vára alaprajza

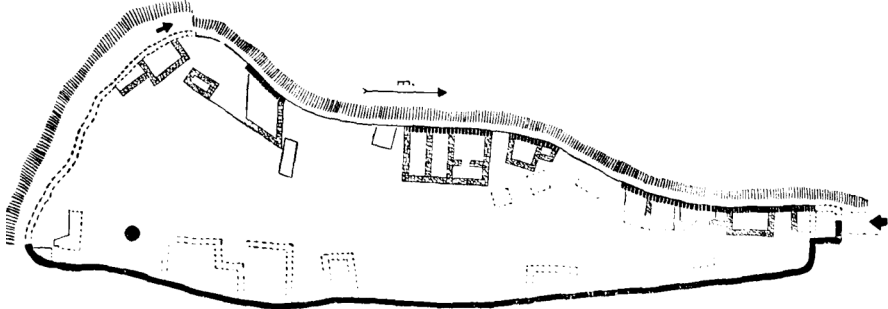
nálkozott rá, mentsvárak, parasztvárak védelme alá helyezkedtek. Mint az eddigiekből láthattuk, a parasztvárak már régtől fogva menedéket nyújtottak a rászorulóknak, s a templomok erősítése is régebbi keletű. De a török készülődés hírére a parasztvárak jelentősége megnő, s ahol nem volt elég vár, szinte védelmi vonalat képezve alakul ki a székely és szász templomerőségek sora. A XIV. századtól kezdve a falak és tornyok védelmét kívánta a polgárság is, s városait erősített helyé változtatta. A parasztvárak, templomvárak és városok erősítési rendszere nem különbözött a királyi és nemesi várakétól – csak rendeltetésük volt más: több ízben az egész környék népességét ezek mentették meg a pusztulástól.

A *parasztvárakra* jellemző a nagy befogadóképesség; a roznyói méretei egyenesen lenyűgözőek. A szelindeki és kelneki várakat erőteljes tornyok, vastag falak jellemzik. Parasztvár volt a zeberneki is, Martinuzzi pompás alvinci kastélya közelében, s leírásaink szerint a környék udvarházakban élő kisnemessége is itt keresett menedéket. A mentsvárnak még a XVIII. század elején is jelentősége volt, ezért például a romokban heverő Valkó-

várát Kraszna vármegye ekkor még rendbe hozatta a „népek conservatiójára”.

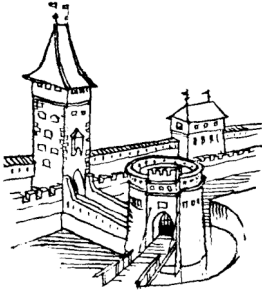
A templomröszégeket vizsgálva, építészeti szempontból különbséget teszünk templomerőd és templomvár között. *Templomerődről* akkor beszélünk, mikor a templomot eleve a védelem szempontjainak megfelelően építették tömör, vastag falakkal, keskeny ablaknyílásokkal, lőrésekkel és szurokontöfökkel. A templomhoz tartozó egy vagy két zömök torony a védelemben a várkony szerepét töltötte be. Szászbuzd, Szászdálya, Baromlak, Nagycsúr, Apold, Kis- és Nagyselyk, Székelyderzs és Zabola templomán e típus összes jellegzetességeit megfigyelhetjük. A szász - kézdi templomerőd bejárat feletti tornya a segesvári óratorony formáját követi.

Csupán az épület erődítése azonban a legtöbb esetben kevésnek bizonyult, ezért a várakhoz hasonlóan a templomerőd vagy erődítetlen templom köré védőfalakat, tornyokat, bástyákat építettek – innen a *templomvár*, *templomkastély* elnevezés –, a bejáratokat kaputoronnyal látták el, vagy eléje külön védőművet, barbakánt emeltek; erre figyelhetünk fel, ha a prázsmári, nagyajtai és zabolai templomvár alaprajzára nézünk. A tornyokon és falakon itt is szurokontöfök és lőrések sorakoztak, a falak belső oldalán pedig védőfolyosók épültek. A tornyok és bástyák alkalmasak voltak nagyobb mennyiségű fegyver és lőpor tárolására is, ezért az oltalmat keresők tartósabb ostrom esetén sem jöttek zavarba. A külső falgyűrűk felépülésével a

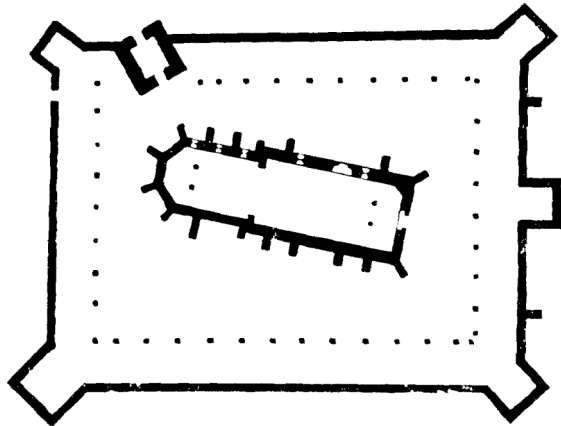
10. Zebernik vára alaprajza

védelem e falakra és az ezeket erősítő tornyokra, bástyákra összpontosult, s ha a továbbiakban még több biztonságot akartak, e külső erődövet egészítették ki újabb tornyokkal vagy falakkal a szükségletek szerint. Ezt bizonyítják Berethalom, Szászhermány, Prázsmár, Nagydísznód, Bázna, Keresztényfalva, Szász-

Barbakán és kaputorony

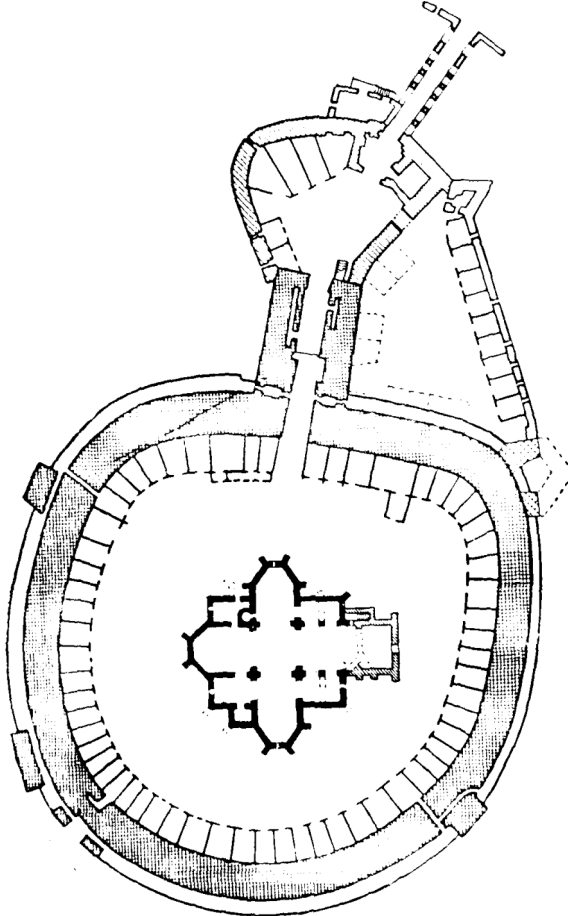
iványfalva, Homoród, Gelence, Székelyderzs, Bölön templomvárának változatos alaprajzi megoldásai. Prázsmár, Homoród, Kisselyk és Illyefalva templomát kettős védőfal övezte. A kézdiszentléleki templom erődöve nyolcszögletű, az illyefalvié hat, az árkosié négy. Berethalmon a templomvár tornyai négyzet alakúak, Sepsiszentgyörgyön ötszögű torony, Szásziványfalván rondella. Árkoson ó-olasz bástyák védtek a templomot. A bejáratot majdnem mindenütt kaputorony őrizte, hogy csak Székelyderzs, Nagyajta, Kisselyk, Homoród példájára utaljunk. A reneszánsz idején erősített templomvárak védőfalán – Prázsmár, Feketehalom, Hóltővény, Bölön – megjelenik a reneszánsz pártázat is, Feketehalmon lépcsőzetes pártaformák tűnnek fel, Bölönben a félkör és fecskefark végződéses változtatják egymást. A csiki templomerőségekre – Karcfalva, Mindszent, Menaság, Szentmihály, Szenttamás – bástya nélküli lőréses falak s kaputornyok jellemzőek. Hasonlóan csak fallal kerített a kalotaszegi Magyargyerőmonostor és Magyarvalkó temploma is. A városok vártemplomainak védőfalai – Enyed, Torda – már inkább a városerősítésekre emlékeztetnek. A XVII. század elején készülő vásárhelyi templom várbástyáit is a brassói bástyák alapos tanulmányozása után építették. S hogy mennyire életszükséglet volt

11. A székelyderzsi templomvár alaprajza

ekkor az erősített templom, mi sem bizonyítja jobban, mint Borsos Tamás naplóbejegyzése a vásárhelyi vár helyének kijelöléséről: „Kinek fundálására az sok kőborló ellenség miatt nappal csak hozzá sem férhettünk, hanem egy éjjel szép holdvilágon elfundáltuk.”

A templomerődök és templomvárak nemcsak az emberi életet óvták, hanem a községek anyagi javait is. A falakon belül a védelemben is részt vevő családoknak megvolt a maga kamrája, ahova ki-ki értékeit, élelmét, gabonáját, szalonnáját berakhatta. Prázmáron, Székelyderzszen ezek a kamrák ma is épség-

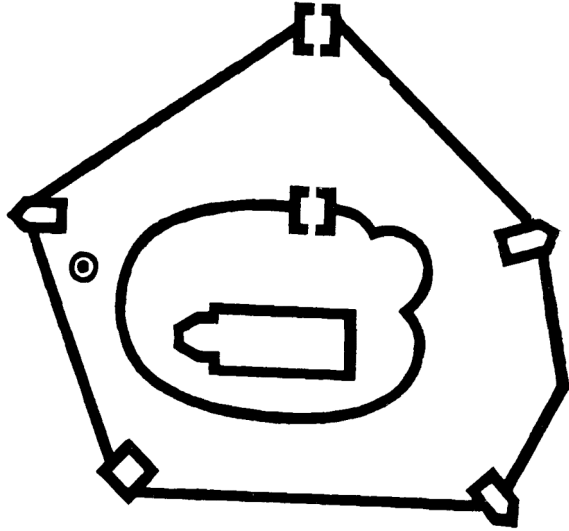

12. A prázmári templomvár alaprajza

ben megvannak, s a falvak népe szinte napjainkig itt tartotta fontosabb élelmiszereit.

Ugyancsak a várépítéset szabályai szerint épült falak, toronyok és bástyák védték a fejlődő városokat, ha királyi adománylevél biztosította számukra azt a jogot, hogy lakóterületüket fal-

lal fogják körül. A bástyák és falak rendben tartása, valamint védelme a céhek feladata volt, s veszély esetén minden céhtagnak a kijelölt hely védelmére kellett sietnie. A bástyákat is a védők foglalkozása szerint nevezték el Takácsok bástyájának, Sza-

13. Az illyefalvi templomvár alaprajza

bók bástyájának stb. A városok falai sok felhalmozott árut, tekintélyes vagyont védtek, ezért áldoztak a polgárok hatalmas összegeket a védelmi berendezések karbantartására. A XVIII. század végétől kezdve e falrendszer már akadályozta a városok fejlődését, de az addig terjedő időben nagy szolgálatot tett.

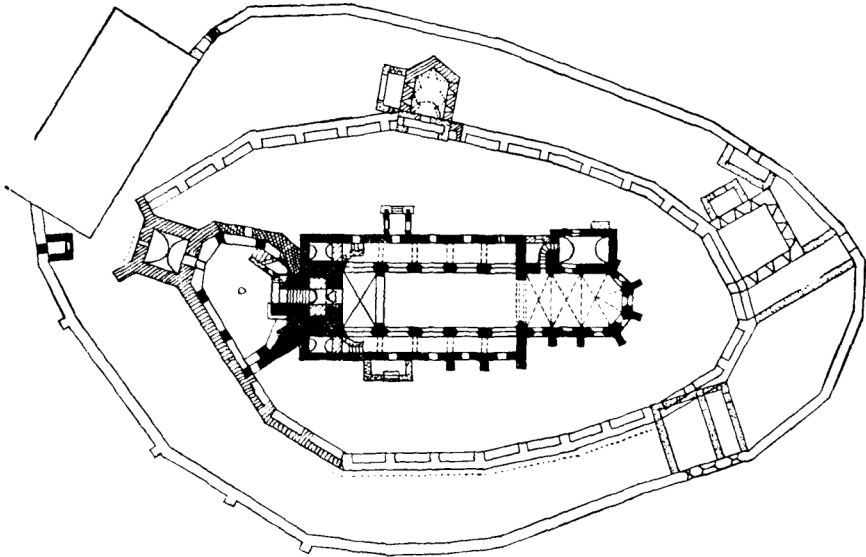
IV. Már az eddig elmondottakból is látszik, hogy a török veszély jelentkezése változatos erősítési formákat hozott létre. A védekezés eredményesebbé tétele érdekében a várépítészetnek is ki kellett küszöbölnie a belső tornyos vártípus hiányosságait. Erre annál is inkább szükség volt, mert a tűzfegyverek elterjedése forradalmasította a hadviselést, s a falak mögé húzódnó védelem mit sem tehetett az ágyútűz ellen; a támadók távolról is lerombolhatták a falakat.

Hunyadi János vajdahunyadi első építkezései során – 1446 előtt – már olyan tornyokat építtetett, melyek félig a fal teste elé ugrottak ki oldalirányú lőrészekkel. Így bizonyos mértékig le-

hetővé vált, hogy a falaktól oldaltűzzel tartsák távol az ellenséget. Hasonló kis oldaltornyot láthatunk a szászbuzdi templom-erődön is a hajó és a szentély csatlakozásánál; a három irányba nyíló lőréséből egyaránt védhették mind a hajó, mind a szentély falát. Ezeknek az aránylag kis alapterületű tornyoknak az elhelyezése világosan mutatja a fejlődés irányát: a tornyok a védelem hathatósabbá tétele érdekében a falakon kívülre kerülnek.

A külső tornyokból a védők már teljes mértékben oldaltűz alatt tarthatták a falakat, s az ellenség sokkal több emberáldozattal férközhetett a várhoz. Minél jobban kiugrott a torony a fal síkjából, az oldalazás annál sikeresebb volt.

Mivel a *külső tornyos* vártípus kialakulása a tüzfegyverek elterjedésével függ össze, a külső tornyok egymástól való távol-

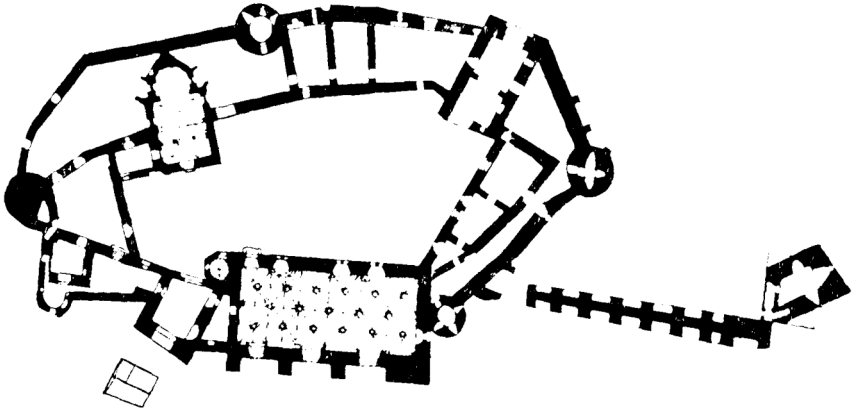
14. A kisselyki templomvár alaprajza

ságát a fegyverek hordtávolsága határozta meg; ezért ismétlődnek szabályos közökben a városfalak őrtornyai. Minél messzebb hordó fegyvereket használt a védekezés, a tornyokat annál távolabbra építhették egymástól. A tüzérség elhelyezése érdekében a tornyok alapterülete nőtt, de magasságuk csökkent. Így egy-

részt nagyobb kaliberű fegyvereket és népesebb védőőrséget fogadhattak magukba, másrészt csökkent a tűz alá fogható felületük, s a védőket nem veszélyeztették a leomló magas falak.

Új toronytípusként jelent meg a kör alaprajzú, alacsony rondella, mely közvetlenül a fal elé vagy nyakszerű résszel a falhoz csatolva épült a védelem érdekeinek megfelelően. Ezeket helyezték el a legerősebb tüzérségi egységeket. Sebesváron az elnyújtott téglalap alaprajzú vár mindkét hosszú oldalán egymással szemben egy-egy rondellát emeltek, s nagyméretű rondellával erősítették meg a kaput és az azt védő négyzetes tornyot. Bethlen Gábor még a XVII. század elején is rondellát építtetett Vajdahunyadon. De „divatba” jött az ágyútorony is, melyet a falakon kívül, rendszerint a faltól függetlenül, a legjobban veszélyeztetett helyekre emeltek. Előnye az volt, hogy miatta nem kellett megbontani a régi védelmi rendszert. Ágyútorony épült a Vöröstoronyi-szoros védelmére is, s ezt később falakkal és bástyákkal fogták körül. Lényegében ágyútoronynak tarthatjuk a kolozsvári Bethlen-bástyát is.

A külső tornyos erősítési rendszer a legtisztább formában a városerősítéseken figyelhető meg. Jellemző, hogy a legelső,

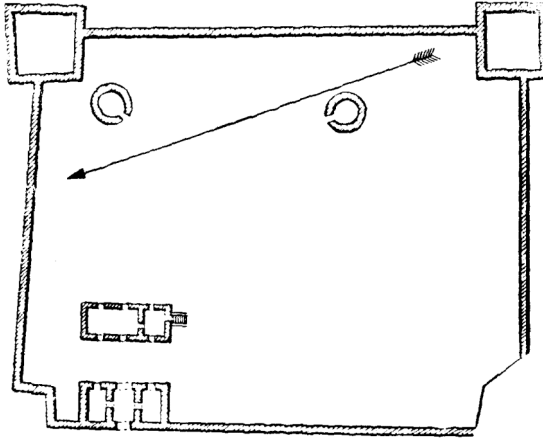

15. Vajdahunyad vára harmadik alaprajza

ágyúra vonatkozó adatunk is Szebenből való, a XIV. század végéről. Szeben, Brassó, Beszterce régi alaprajzain jól láthatók a városfalhoz épült, szabályosan ismétlődő külső őrtornyok. Kolozsvár erődöve szintén külső tornyos volt. A városok mellett sok vártemplomunk erősítése tanúskodik a külső tornyok gyors

terjedése mellett. Példának hozhatjuk fel Vidombák, Prázmár, Miklóstelke, Homoród és Székelyderzs templomvárait.

Kóhalom parasztvárát 1421-ben a törökök feldúlták, s helyreállítását több falu együttesen vállalta. Négyzetes külső tor-

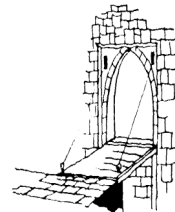

16. A szilágysomlyói vár alaprajza

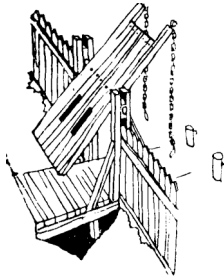
nyokkal erősítették meg, s a tornyok védelmét az építető falvak látták el. Vajdahunyad, Déva, Solymos szintén nem nélkülözte a később épített külső tornyokat. Összeírásainkban Kővár és Görgey esetében is felfigyelhetünk a falakat védő külső tornyokra. A külső tornyok, rondellák, ágyútornyok úgyanyira biztosították a falak védelmét, hogy a külső tornyos várak még az olaszbástyás várrendszer terjedése idején is megálltak helyüket.

V. A török hatalom árnyékában és szomszédságában szervezkedő erdélyi fejedelemségnek a XVI. század folyamán létérdeke volt, hogy az ottomán előretörés útját védővonal kiépítésével akadályozza meg. Mivel a jól felszerelt ellenséggel szemben csak a legkorszerűbb elvek alapján épült várak biztosíthatták a védelmet, a XVI. századi várépítő tevékenységben jelentős szerephez jutottak az olasz hadmérnökök, akik az új haditechnikának megfelelő várakat építették. A nyugati védővonal kiépítése sík területen történt, ezért a terephez alkalmazkodva síkföldi várak építése vált időszerűvé; ennek mesterei voltak az olasz hadmérnökök.

Az új, *reneszánsz* vártípus szabályos alaprajzú, s ék alakban előrenyúló bástyái (ó-olasz típus) lehetővé tették a minden irányú támadás elleni védekezést. A bástyák nagy alapterü-

Felvonókapu

Emelcsős kapu

lete, különösen a falhoz külön nyakrésszel csatlakozó „füles” bástyáké, ahol az ágyúkat a fülekben rejtették el (új-olasz típus), erős tűzérség befogadását tette lehetővé, az oldalirányú lövések pedig teljes mértékben biztosították a falak oldalazását. A régebbi külső tornyok esetében ugyanis a keresztűz nem volt annyira tökéletes, hogy ne alakult volna ki bizonyos pontokon a holttér, amit a védők fegyverei nem értek el; ezeken a lövonalon kívül eső pontokon pedig az ellenség könnyen megközelíthette a falakat.

Lippa, Arad, Karánsebes, Erdőd, Székelyhíd, Várad, Nagy-károly, Szilágysomlyó, valamint Szatmár vára az új elveknek megfelelően épült szabályos négyszög vagy ötszög alaprajzra. Az ötszög alaprajzú vár (Várad, Szatmár) már centrális elrendezésű, s a négyszög alaprajzúnál jobban megközelíti a körkörös védekezés elvét. Karánsebes várának alaprajza ugyancsak ötszög alakot mutat, de nem szabályos formájú. Mindezek közül a reneszánsz koncepció leginkább a váradi váron érvényesült. Várad nemhiába volt Erdély kulcsa, a fejedelmek mind megerősítésével, mind reprezentatív kiképzésével az „ország” rangját emelő véghegy akarták kiépíteni. Tervezőjének nevét nem ismerjük, de építésének kezdeteinél Báthori István sokat buzgólkodott, mint mindenütt, ahol a védekezés megszervezése létkérdésnek bizonyult. Bethlen Gábor ugyancsak nagy hozzáértéssel fáradozott befejezésén, de még utódaira is sok munka maradt. S mikor a nagy mű majdnem kész volt, a török 1660-ban elfoglalta Váradot.

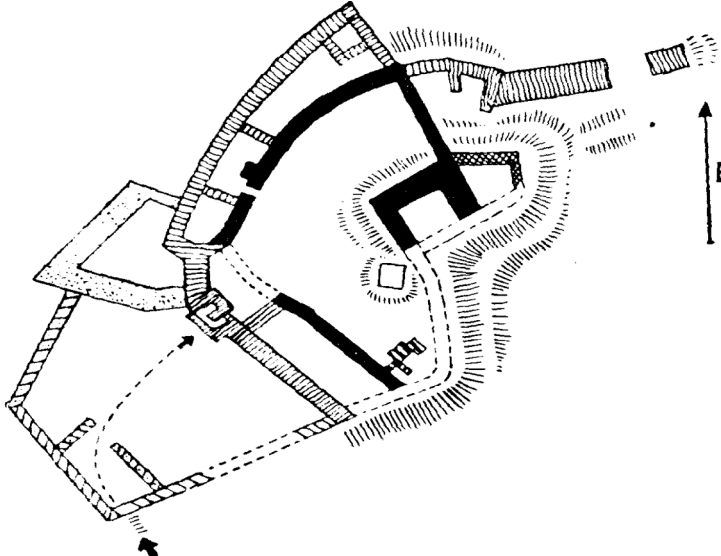
A XVI. század közepének jelentős alkotása a szamosújvári vár, melynek alaprajza kissé trapéz formájú négyszöget mutat, a sarkokon négy bástyával. Szabályos négyszög formára, de új-olasz bástyákkal építette János Zsigmond az 1562-es felkelés után a székelyek megfékezésére a „Székelytámadt”, „Székelybánja” elnevezésű várat Udvarhelyen, illetőleg a háromszéki Várhegy felett. A csíkszeredai várat Mikó Ferenc feltehetően még az 1620-as években építtette újjá; ezért is hívhatják Mikóújvárnak. Külső védőöve új-olasz bástyás, a benne levő kastély sarkain ó-olasz bástyák állanak.

A szabályos alaprajzú várak meghonosodásával megjelennek a négyszög alaprajzú, négysarokbástyás kastélyok is; az olasz bástyának pedig a védelemben megmutató előnyei miatt akkora becsülete lett, hogy a régi várak megerősítésére is szükség esetén ilyen bástyákat emeltek. A vöröstoronyi ágyútornyot bástyákkal fogták körül, Fogarason is bástyákat fundáltak a vár védelmére. A középkori eredetű keresdi kastély a XVII. század folyamán épült olaszbástyás védőövvvel nyerte el végleges formáját, s olasz bástyák védték az alsórákosi kastély kör alaprajzú sarkotornyait is. A görgényi leltárban szereplő Harcsafark-bástya formája után ítélve új-olasz típus lehetett a XVI. századból. A sokszor épített tótfalvi várat is bástyával erősítették meg.

Rondella

Várad eleste után részben megnő a nyugati bejárást őrző régebbi várak jelentősége (Sebesvár, Almásvára), részben esedékkessé válik a többi határvárnak a korigényekhez igazodó megerősítése. Szatmár várának 1666-ból való alaprajza, valamint Nagykaroly erődítési terve 1666 utánról arra utal, hogy az új védelem egyre inkább a későbbi terjedelmes külső védőövezettel készült erőd felé halad. Ilyeneket építenek a Habsburg-hatalom hadmérnökei a XVIII. században (Gyulafehérvár, Kolozsvár, Arad, Temesvár), de ezeknek a csillagerődöknek a bemutatására már nem vállalkozunk, mivel ilyen nem fordul elő kötetünk anyagában.

17. A tótfalvi vár alaprajza

VI. Az eddig elmondottak, valamint a kötetben megtalálható leírások alapján felfigyelhetünk arra, hogy a feudális várnak a felsorolt típusoktól független, általános sajátosságai alakultak ki. Ez annak következménye, hogy minden feudális vár jellegét hármas funkciója: katonai-védelmi rendeltetése, a kizsákmányolás fenntartásában játszott szerepe, valamint a gazdasági élet irányításában elfoglalt kiemelkedő helye határozta meg.

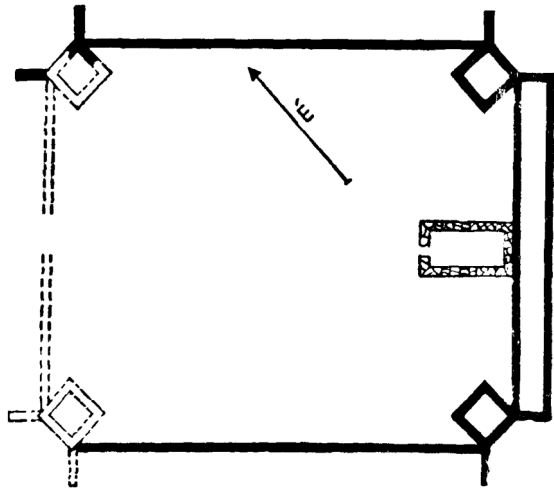
A biztonság és a védelem szempontjai azt igényelték, hogy a fontosabb közlekedési vonalak, átkelőhelyek, hágók, szorosok és vízi utak állandó ellenőrzés alatt legyenek, ezért a várakat olyan

Vassulyom

helyre építették, ahonnan több utat, a környék egész forgalmát ellenőrzés alatt tarthatták, s ahonnan a közeledő idegen csapatot már messziről megláthatták. Összefüggő várrendszer esetében a két szomszéd várnak is közvetlen vagy közvetett látótávolságon belül kellett lennie, hogy a leadott figyelmeztető jeleket észrevegyék és továbbíthassák. Marosvécs, Gernyeszeg, Radnót, Gyulafehérvár és Déva a Maros völgyében, Bethlen, Szamosújvár a Szamost vigyázva épült, Töröcsvár a hasonló nevű szorosra örködött; Almásvára és Sebesvár pedig a nyugatról való bejárást ellenőrizte. Az ellenőrzés lehetősége természetesen nemcsak az idegen jövőmenőkre, hanem a jobbágyfalvak sokaságára és a várakhoz tartozó birtokon folyó gazdasági tevékenységre is kiterjedt.

A hely kiválasztásakor arra is ügyeltek, hogy az épülő vár nehezen megközelíthető és jól védhető helyen legyen. Ezért került legtöbb várunk sziklacsúcsra, „természet szerént való kősziklára”, mint Vajdahunyad is. De a régi Küküllővár mocsár védelmében épült, s mocsár, valamint az Olt vize övezte a XV. szá-

18. A diódi vár alaprajza

zad elején épült apácai várat is. A bethleni vár a Szamos és egy mellékpataka között emelkedett, széles vízárakkal körülvéve. A sziklacsúcsra „fundált” vár esetében a védelmet a megmászhatatlan oldal vagy szakadék segítette, ahonnan ellenség nem tá-

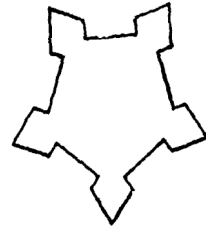
madhatott. Kővár a „La Izvoare nevezetű helytől napkelet felé nyúló hegynek végében, a természetből kerekén körülfolyó Lápos vize felett nagy meredekséggel” épült, Valkóvára „különös szabású hegyecskén” állt.

A belső és külső tornyos vár tehát a terep adta lehetőségekhez alkalmazkodva épült fel, s ezért alaprajza majd mindig szabálytalan; a diódi vár azonban szabályos belső tornyos vár. Érdekes módon a kiválasztott várhely soha nem a környék legmagasabb pontja volt, hanem az a többfelé jó kilátást biztosító, legkisebb alapterületű csúcs, ahol a tornyok és a vár épületeinek körülkerítésére a legrövidebb védőfalat kellett építeni. A várbelieknek támadás esetén ugyanis az volt előnyös, ha a védelem minél kisebb falszakaszra szorítkozott.

A fent vázolt szempontok alapján kiválasztott helyen felépített váraknak elengedhetetlen tartozéka volt a vízárkok s kívülre a sokszor fallal felmagasított földtöltés. Az árkon híd vezetett keresztül, de nem a falig, hanem csak addig a pontig, ahova a felvonókapu leeresztett állapotában leért. Ha a kaput felhúzták, a vár megközelíthetetlené vált. Gyakran olvashatunk az összeírásokban arról is, hogy a vár hídja vagy a külső kapu előtt egy karókkal sűrűn televert, sorompószerűen leengedhető gerenda, a levonógém torlaszolta el az utat. A különböző mélységű árkokba legtöbbször folyó vagy patak vizét vezették. Vajdahunyad vízárkát a Zalasd, Görgényét a Görgény vize táplálta, s az árokban a vízállást sok esetben zsülipek szabályozták, Marosillyén a leltár szerint egy elavult révhajó is a várárok felszereléséhez tartozott.

A vár védelmére épült helyenként a latorkert a XVI–XVII. századtól kezdődően. A latorkert a védőárok külső oldalán vagy a védőtöltésen húzódó, kihegyezett, magas karókból vagy gerendákból álló kerítés. Ennek eltávolítása ostrom idején sok emberre került az ellenségnek. Bethlenben a latorkert a „váron kívül az árok szélén” volt. Szilágysomlyón a külső várkapun belül állt a „hegyes karókból csinált” védőkerítés, mely mögött a földtöltést „felállogatott boronafákkal” erősítették meg, s csak ezután következett a híd és felvonókapu. Itt a latorkert tulajdonképpen egy sor karókból és egy sor gerendából állott.

A várba vezető utat, valamint a vár kapuját különös gonddal védtek. Görgényben a várba felvezető út melletti kőfalon húsz lőrést számolt meg az összeíró, s a védőfolyosókon – akkori kifejezéssel élve: „sövény- vagy lészaállásokon” – 116 darab szakállas állt készenlétben. A dévai várba felvezető út csigavonalban haladt fölfelé falszorosok között. Kőváron a felvonókapu mellett oldalbástya állt, s az itt levő strázsaházat körös-körül lőrészekkel látták el. Vajdahunyadon a Kinzó-bástya, Gernyeszegen egy kerek torony védte a kaput, s az illyei vár leírásában is szerepel egy „kapu mellett való bástya”. Görgényben a kaputornyot

Ötcsögű vár ó-olasz bástyákkal

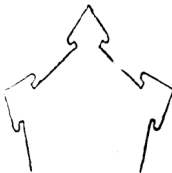
„tarackállásnak csinált”, négy kölábban álló „filegória” helyettesítette.

Legtöbbször a kapuközökben helyezték el a „tömlőcöket” is; ezeknek elengedhetetlen tartozéka volt a kar- és lábbilincs, valamint a kaloda. A Marosillyén felleltározott „fából való menyecske” kinzőeszköz volt. Mindez azonban már nem annyira a külső ellenséget, hanem a földesúri jog ellen vétőket fenyegette. A várak területe a fejlődés során több részre tagolódott. Az egyes részeket, melyek a leírásokban külső vár, alsó vár, középső vár, felső vár, belső vár néven szerepelnek, falak, tornyok, sokszor felvonókapuk választották el egymástól. Kőváron például mindenik rész között vízárók is volt. Így az ellenségnek a mélységgel és magassággal való küzdelmet többször előről kellett kezdenie. Volt rá eset, hogy az alsó vár előtt még egy külső vár is állt; ezt Vajdahunyadon huszárvárnak nevezték. E huszárvár volt Bajoni leltárában „a vár hídján kívül levő palánk”, a sarkain négy bástyával.

Kőváron a belső vár két részre tagolódott, s a szintén fallal övezett felső vár rejtette magában a legjobban védett lakóépületeket, az udvar közepén pedig – a katonás zordságot enyhítendő – egy almafa állt. A görgényi vár legbelső udvara komorabb képet mutatott: a kapu felé fordítva hat „öreg” ágyú állt készen az utolsó védelemre.

Az udvarokon a különböző épületeket fontossági sorrendben helyezték el. A külső udvarok a katonák szálláshelyeit s az istállókat fogadták be, de itt tárolták a takarmányt is az állatállomány számára. A középső udvaron sorakoztak a magtárak, gabonások, az udvari mesterek műhelyei, míg a felső vagy belső udvaron a lakóépületek és a várkáporna kaptak helyet.

A bástyák és tornyok hadászati fontosságát a bennük felhalmozott sokféle löfegyver és rengeteg muníció jelzi. Különös érdekfűzőre tarthat számot ebből a szempontból a váradí, valamint a kővári vár hadfelszerelésének összeírása a XVII. század első feléből. A leltárak nagyszámú ágyút és tarackot, több csövű seregbontót vettek számba a hozzájuk való „golyóbisokkal” együtt; az ágyúk és tarackok között sok a „cifra”, felírtos, dátumos darab, tulajdonosa nevével ellátva. Ezeket kívül összeírnak házfedélszagatót, robbanóanyagot töltött csuprocskákat, robbanócsöves kerekeket, az ellenség közé hajítandó tüzes koszorúkat, edényszámra vassulymot, melyeket mind az ellenség feltartóztatására készítettek. A tűzfegyverek elterjedése a régi fegyverzetet ugyan elavulttá tette, de a vajdahunyadi várat összeíró Bajoni mégis rosszállólag jegyzi meg, hogy a „Nebojszabástya” második szintjén a Hunyadi Jánostól maradt, számszeríjhoz való vasas nyílak a gondatlanság miatt mind elrothadtak, pedig szükség esetén még hasznukat vehetnék.

Új-olasz bástyák

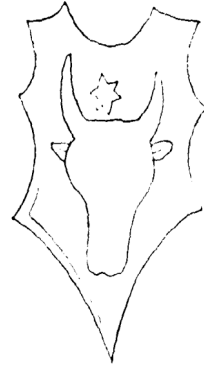
A bástyákon, kaputornyokon külön figyelőhelyek, „vigyázó filegóriák” épültek, ahonnan az éber szem messziről észrevehetett

a közeledő ellenséget. Kőváron az ágyúk bástyája tetején három strázsáló filegóriát irtak le; ilyenekről olvashatunk a szilágy-somlyói leltárban is. Ugyancsak őrhely volt a szilágy-somlyói Doboló-bástya, valamint a vajdahunyadi Cirkáló-bástya is. A bástyákon az öröködöket sokszor sövény mellvédek, az ágyúkat pedig sövénykasok védték. A bástyákon, tornyokon, kapuközökben felhalmozott sok fegyver, a cejtházakban tárolt nagy mennyiségű puska, a pincétől a padlásig megtalálható „lövőlyukak”, a katonák szálláshelyeinek sora a várak állandó készülségét tanúsítja.

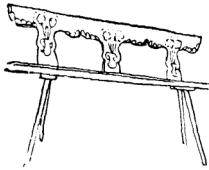
A várak katonai rendeltetése magyarázza, hogy az építkezésekben a célszerűség volt az irányadó. Különösen a korai korszakokban kevés a faragott kő, hiányoznak az épületek korát jelző műrészletek. A falakat faragatlan kővekből, frissen oltott mészből készült habarccsal rakták fel. Helyenként folyami kő is került az építőanyag közé. A falak erősségét nemcsak a 2,5–3 méteres vastagság biztosította, sok függött a falazás technikájától is. Nem volt mindegy ugyanis, hogy a kőveket a habarccsal csak összeragasztották, vagy deszkaszaluk közé öntötték a forrásban levő maltert, s ebbe rakták bele az építőköveket. Az előbbi módon épült fal gyengébb a sövényfalnál, míg az utóbbi szétverhetetlenül erősre kötött. Ha a malterbe megfelelő arányú téglapot is szórtak, mint Vajdahunyadon, a fal még erősebb lett.

A török elleni védekezés korában gyorsan épülő falakra volt szükség, hiszen az elpusztult külső védőműveket állandóan pótolni kellett. Ekkor került megint előtérbe a faépítés tudománya. A népi faépítészeti módokat ugyanis a várépítészet teljes mértékben hasznosította a maga javára; sövényből is, boronából is erős védőfalakat, valamint bástyákat építettek. Különösen a síkföldi várak külső védőművei, falak és bástyák készültek boronából vagy sövényből. A váradi várnak Báthori István idejében még volt sövényvel erősített földbástyája. Palánknak nevezi az összeíró a vajdahunyadi huszárvárat is, s e kifejezés félreérthetetlenül utal a falak építőanyagára.

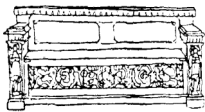
A palánkot úgy készítették, hogy a fal tervezett vastagságának megfelelően egymással párhuzamosan két sor hosszú gerendát ástak be a földbe, s a gerendák közét hajlékony vesszővel fonták be. Az így nyert kettős sövényfal közé földet döngöltek; a külső oldalt sárral tapasztották, a belsőt pedig rendszerint földtöltéssel támogatták meg. Ennél erősebb volt a rótt palánk, mely az előbbihez hasonló eljárással készült annyi különbséggel, hogy a külső falat egymásra fektetett gerendákból rótták, míg a belsőt továbbra is sövényből fonták. A két falat azonban, mielőtt a köztük levő űrt kitéltették volna, előbb gerendákkal összekapcsolták. A külső falat ennek is tapasztották. A megfelelő minőségű faanyagból készült fal, amit gondosan óvtak a kiszáradástól, az ágyútűz is jól bírta, s felgyújtása sem volt könnyű dolog.

Reneszánsz címer

Padszék

Padláda

Az előbbieken már utaltunk rá, hogy várainkban általában kevés a faragott kő, s műrészletek hiányában nehéz a kormeghatározás is. Még a később művészi gonddal kiépített vajdahunyadi vár első építési korából származó kapujának is csak félköríves lezáródása utal a román stílus felé. A dévai vár félköríves ikerablaka, a szelindeki kora gótikus ívű árkádjai már valamennyire eligazítják a szemlélőt; általában az ablakok mérete, a lőrésék és szuroköntők formája ad némi támpontot az épületek korának meghatározásához.

A reneszánsz felé haladva azonban megnő az építető önbecsülése, hiszen művében már saját magát örökíti meg; címeres követ a bástyákra téteti, s az ajtószemöldökre és kandallóra életelvül vallott bölcs mondásokat faragtat. A csicsói várból Moldva bölényfejes címere, a gyaluiból a Geréb László püspöké került elő, Vajdahunyadon pedig minduntalan a gyűrűs holló bukkan elénk. Görgényben a Harcsafark-bástyán Izabella királyné címere ékeskedett, a pince előtti falon pedig a Kovacsóczy Farkasé. Szamosújváron a Zápolyák, Marosvécsen Kendi Ferenc címere látható. A bethleni Kígyós-bástya pedig a Bethlenek koronás kígyójáról kapta a nevét. Az aranyi várat építtető Kapi András végrendeletében azt is meghagyta, hogy az „öreg bástyán” több helyre rakják ki címerét és az évszámot.

Amint az eddig elmondottakból kitűnik, a középkori vár a feudalizmussal együtt született, s a szükségleteknek megfelelően többféle válfaja alakult ki. Vár épült az országhatár védelmére és a megyei központban, várat emeltek a nemesi birtokokon, erősséggé változtatták a templomokat, s fállal kerítették magukat a városok is. A kőfal és torony azonban nemcsak az ellenség ellen védett, de óvta a földesúri hatalomtól fenyegetett város érdekeit, a nemesség ebben bizva sanyargatta a jobbágyot, támadt a királyi hatalom ellen, s acsarkodott szomszédjára. Az erdélyi püspök tulajdonában levő szászfenesi Leányvárból sok támadás indult a szomszéd birtokos, a kolozsmonostori apát ellen. Török veszedelem idején az erdélyi vár a Kárpátokon túli fejedelmek számára védelmet jelentett, és lehetőséget adott az erőgyűjtésre. Több vár tulajdonosai között találunk moldvai és havaselvi fejedelmet: Breaza várát Negru Voda várának tartja a néphagyomány, Csicsóváranak és Küküllővárnak Ștefan cel Mare és Petru Rareș is ura volt. Fogarast és Sebesvárt Mircea cel Bătrîn is birtokolta.

A vár tehát külső és belső ellenség ellen fegyver volt, s építéséhez azért is kellett mindig királyi engedély. A tatárjárás után a királyi hatalom szorgalmazta ugyan a várépítést, de már a XIII. század végén újra királyi engedélyhez kötötték a várak és kastélyok építését. Ha valakinek a hatalma törtek, a vagyonek Kobzason kívül a várát is lerombolták. A vár még a Rákóczi-szabadságharc idején is tényező volt; ezért a szat-

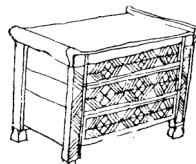
mári béke után a bécsi udvar úgy határozott, hogy leromboltatja a még esetlegesen felhasználható régi erősségeket. Váraink pusztulását ez az intézkedés gyorsította meg.

KASTÉLYOK

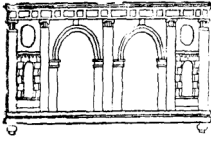
I. A kastélyépítészet fellendülésének ideje a XVI–XVII. század, mikor Erdély-szerre még folyik a várak, templomvárak erősítése, mikor a védett otthon még létkérdés Középkelet-Európának ezen a táján. A dévai vár tövében meghúzódó Magna Curia, a görgényi vár alatt épült szentimrei udvarház vagy a zeberneki vár hatósugarában levő nemesi otthonok lakói veszély esetén a várba futottak; a borbereki Alvinczi családnak háza és hambárhelye volt a várban, a görgényszentimrei kúria kertjéből pedig kisajtó nyílt a vár útjára.

A kastélyt úgy tartja számon az irodalom, mint kizárólag lakóigényeket kielégítő épületet, s a vár és kastély közötti átmenetet a várkastélyban látja. A XVI–XVII. század kastélyai mind várkastélyok; főnemesi családok építették birtokaik központjában. A kastély tehát gazdasági központ, ugyanakkor a tulajdonos védett otthona. Lakályosság és védelmi készség egyformán jellemző rá. Persze ez a védelmi jelleg nem vetekszik a várakéval, hiszen a kastély nem hadviselésre, hanem a rabló, kóbor csapatok elleni védekezésre épült, de soha nem volt annyira kiszolgáltatott, mint ahogy az elpusztult külső védőfalak nélkül ma látszik. A korabeli leltárak leírásaiból ugyanis világosan kitűnik, hogy a kastélyoknak a templomvárakhoz hasonlóan külső védőöve volt, ha nem is olyan erőteljes, mint amazoké. Maga a kastélyépület többnyire erősítetlen, vagy csak csekély védelmi berendezéssel látták el. Bethlenszentmiklóson például az emeletről eresztették le a bejáratú ajtót elreteszelő rudat, nyilván akkor, ha gyanút keltő közeledőket pillantott meg a vigyázó. Küküllőváron és Szárhegyen a bástyákon szuroköntők voltak, s az értékek megmentésére szolgáló rejtékboltot majd mindenütt talált az őrszeirő.

A kastélyok védelmét a külső falgyűrű biztosította; ez sajnos napjainkig nagyon kevés helyen maradt meg. Szentbenedeken és főként Keresden azonban még ma is látható a régi épületeket körülölelő bástyás udvar; Szentbenedeken a XVII. századi összeírás idején még megvolt a kőfalon belüli védőfolyosó is. A bethlenszentmiklósi kastély külső védőfalán szintén voltak lőréses. Gernyeszegen a sánc belső oldalán tölgyfa sasfákba rakott, fedeles palánk védte a belső épületeket. A szentdemeteri kastély Fegyveres-bástyájában elég tekintélyes mennyiségű „lövőszerszámot” leltároztak fel, de egy-egy tarack vagy szakállas majd minden kastélyban akadt. Branyicskán –

Szuszék

Architektonikus ládahomlokzat

olvashatjuk a konskripcióban – a nagypalota feletti padlás-részből „régén tarackokkal és puskákkal lőttek ki”.

A védőfalak körül sokszor vízarókat is ástak, s a bejárat védelmét a felvonókapu szolgálta. Vízarók övezte a keresdi, kükküllővári, gernyeszegi, branyicskai és kaplyoni kastélyt. A XVIII. század elején már romos állapotban levő nagyfalui reneszánsz kastély körüli vízarók az összeírás idején már kiszáradt, az alvinci kastély árka csak „fél-készületben” maradt meg. Branyicskán és Kaplyonban tengelyen járó felvonókapu volt, a szurduki kastély fedeles hídja a kapuközbe nyúlt, Egeresen „eresztőre csinált” kis hidacskat írtak össze, s a maroszentkirályi leltárak is kis felvonóhídról tesznek említést.

A várakhoz hasonlóan a kastélyok bejáratát is jobban őrizték. A kapuközökben fegyveres őrség teljesített szolgálatot; minden leltárban tüzelőhelyek, katonafogasok, „temérdek deszkaszékek” hívják fel erre a figyelmet. Branyicskán még egy kis vaskerekű ágyú is a leltári tárgyak közé tartozott. Az említettekén kívül a kapuközében olykor tömlőc is volt, ahol a várak példájára kar-, nyak- és lábvas várt a nemesi jog megsértőire. A kastélyok udvarán „falovat”, derest írtak össze, Uzdiszentpéteren pedig a kapu előtt „ítélőhely”-et nevezett meg a leltározó. A kastély tehát nemcsak az ellenség elleni védekezésre, hanem a jobbágnép féken tartására is felkészült.

A kapu fölé néha tornyot emeltek, mint Alsórákoson, s ugyancsak torony állt a bonchidai s a nagysajói kastély bejáratára fölött is. Ez utóbbi helyen egy őrt álló medvét is odafestettek a falra, s ezek után nem meglepő, ha a konyhafelszerelés leltárában is egy kis medveboc szerepel. A kastélytornyok magas fedele alatt mindenütt tornácokat, filegóriákat írtak össze. A tornácos torony jellemzője a XVII. századi kastélynak, és nem csupán azért, mert dekoratív hatású és tetején jól mutat a szélvitorla, hanem azért, mert a tornácból éppen úgy, mint a várak vigyázó filegóriáiból, négy világtáj felé nyílt kilátás, nemcsak a gyönyörködő, de a figyelő szem számára is. S mi sem volt természetesebb, hogy ha nem adódott ok a vigyázásra, ezek a tornácok lassan mulató filegóriákká, nyári házakká alakultak át, ahol jólesett a pihenés, és elmélkedésre csábított a csend.

A kastélyok védelmi berendezésére a XVIII. század folyamán már nem volt szükség, s ha a külső falak és bástyák pusztulásnak indultak, veszni hagyták őket, vagy bontással pécéztették meg sorsukat. Hadadon a régi falak és bástyák maradványait a barokk kastély építéskor számolták fel; kellett a hely a park és az új kerítés számára. Kükküllőváron szintén a XVIII. századi renoválás tüntette el a régi kaput, a lőrésék egy részét, akkor nagyobbították meg az ablakokat, szedték le a famennyezeteket, egyszóval mindent elkövettek, hogy a XVII. századi kastély zordságát a barokk elegancia szellemében eny-

hítsék. A bethlenszentmiklósi kastély külső falainak ma már nyoma sincs, a kaplyoni kastély védőgyűrűjéből egyetlen hengeres bástya, a branyicskaiéból két átalakított bástya és három fal maradt.

Amint az itt közölt iratanyag is bizonyítja, a várakhoz hasonlóan a kastélyok területe is több udvarra oszlott. A kastélyok esetében a több udvar azonban már nem annyira a védelem kérdésével függött össze, hanem a gazdasági tevékenység elkülönítését célozta. A védőfalak ugyanis nem mindenkor a belső épületeket ölelték körül, hanem sokszor magukba foglalták a gazdasági udvart is, ahogy azt a bethlenszentmiklósi kastély XVIII. századi telekrajza mutatja. Ilyenkor a lakóépületeket a gazdaságiaktól újabb fal és újabb kapu választotta el. A kastélyok telekbeosztása tehát a következőképpen alakult: lakóudvar, gazdasági udvar, kertek. Mindezeket kerítésekkel tagolták, de a kőből épült védőfalakat kivéve, a többi kerítésnek nem volt védelmi rendeltetése, csak kőborló állattól és cselengő embertől védtek a földesúri tulajdont. Az a tény viszont, hogy a lakóudvartól elkerítették a gazdasági tevékenységgel összefüggő épületeket, már a lakásigények növekedését árulja el.

II. Mivel a kastélyépítészet fellendülésének ideje egybeesett a reneszánsz térhódításával, a XVI. század végétől kezdődően a reneszánsz vár hatására a szabályos alaprajzú, négy sarokbástyával épült reneszánsz kastély vált uralkodóvá. Keresd, Szentbenedek esetében világosan látszik, hogy a régi épület-magból miként alakult ki a reneszánsz kastély. A szabályos alaprajzok meghonosodásával azonban megszűnt az épületeknek az előbbiek esetében tapasztalt festői csoportosítása, s a reneszánsz szigorú rendje vált uralkodóvá. A fogarasi kastélyon, mely a XVI. század végére elnyerte végleges formáját, már csak sejtjük a régebbi építkezések nyomát. A XVII. században épült szentdemeteri és szárhegyi kastélyba pedig olyan szervesen foglalták bele a régi udvarház épületét, hogy azt sokszor már kapubástyának is nevezik.

A reneszánsz korai nagy alkotásai, a Martinuzzi György építette szamosújvári vár és alvinci kastély kőfaragványai a felső-olasz stílus hatásáról tanúskodnak, s e hatás még több XVI. századi kastélyunkon megfigyelhető. A XVI. század végére azonban kialakult a reneszánsz helyi zamatú, puritán változata; ennek jellegzetességeit az egeresi és szilágysomlyói kastély tükrözi hűen. A XVII. század első felét a nagy fejedelmi építkezések jellemzik, de ezzel párhuzamosan, valószínűleg az említettek ösztönző hatására, egész sor vidéki kastély kapott új kontózt, s több épült alapjaiból újonnan. Ezek közül ki kell emelnünk a szárhegyi, szentdemeteri, küküllővári, valamint az aranyosmeggyesi kastélyt; ez utóbbi a korszak legszebb

Reneszánsz láda

Szekrény

ránk maradt emléke. A század második felében a nagy központi építkezések megszűntével az udvarházépítéssel került előtérbe. A bethlenszentmiklósi kastély példája azonban azt igazolja, hogy a stílus még mindig nem merítette ki tartalékait.

Ami a kastélyalaprajzokat illeti, két nagy csoportot különböztethetünk meg. A kisebb kastélyok tömör épületmagból állottak, a sarkokon négy bástyával – Küküllővár, Bethlenszentmiklós, Bonyha, Kisbun –, a nagyobbak pedig – Egeres, Alsórákos, Gyergyószárhegy, Radnót, Bonchida, Aranyosmeggyes, Keresd – négyszögű udvart zártak körül. A bástyák formája sem volt egységes. Egeresen, Radnóton, Branyicskán négyszögletes, Fogarason, Kerelőszentpálon, Kisbunon, Olthévízen, Gerenden sokszögletű, Alsórákoson, Bonchidán, Küküllőváron, Bonyhán, Ózdon kerek bástyákat találunk. A szabályos alaprajzú, négy sarokbástyával épült kastélyok nagy népszerűségnek örvendtek, s a ma meglévőknél sokkal több volt belőlük. Ezt a megállapítást éppen urbáriumaink tüzetes tanulmányozása tette lehetővé.

A szabályos alaprajzú kastély tetőszerkezete korántsem mutat olyan változatosságot, mint a korábbi keresdi vagy szentbenedeki kastélyoké, ahol sokszori át- és hozzáépítéssel alakították ki az épületegyüttes végleges képét. A magasra szervezett tetők és tornyok, a változatos formájú szélvitorlák azonban így is mozgalmassá tették az épületeket.

A homlokzatok kialakítására a szimmetrikusan elhelyezett tengelyek, a vízszintes tagolás jellemző, de az aszimmetrikus tagolással is kiegyensúlyozott homlokzatokat szerkesztettek. A reneszánsz szívesen hangsúlyozta rusztikával az épületsarkokat; a szárhegyi Lázár kastély bástyáin az átlósan felosztott, vörösesbarna festékekkel rajzolt téglalapok a rusztikát utánozzák. Megné a faragott kő becsülete is: a faragott kapu, ablakkeret, címer és emléktábla fokozza a homlokzatok művészi hatását, s jól lemérhető rajtuk a reneszánsz helyi alakulása. E faragványok nemcsak a stílusváltozást tükrözik, de iskolák, műhelyek elkülönítésére is alkalmasak. A nagybuni kastély faragott kapujáról olvasva, a kisbuni kaput is faragó kiváló szász szobrászra, Elias Nicolaira gondolunk. Mesterünk sokat dolgozott a Bethlen család részére, s ezért komolyan mérlegelnünk kell bethlenszentmiklósi és bonyhai működésének lehetőségét is.

Sok esetben az inventáriumok vár-, kastély- és udvarházleírásai őriztek meg számunkra fontos adatokat: a bethlenszentmiklósi kastély feliratainak szövegét, a branyicskai kastély építési idejét és építtetőjének nevét, a nagysajói kastély dátumos inskripcióit.

A középkor kedvelte a színesre festett, élénk falfelületeket, s előfordult, hogy a reneszánsz épületek díszét sem mindig csak a nemes arányok és a faragott kő szépsége jelentették, hanem itt-ott festett falakkal is próbálkoztak. A szárhegyi

kastély falainak a hímzésekből és a festőasztalosok tevékenységéből jól ismert motívumai késő reneszánsz ihletettségük. A keresdi őrt álló vitézeket ábrázoló stukkófríz sem volt társaltalan, párjáért nem kell messzire mennünk, mert a nagysajói kastély bejárata mellé is két „custodes corporis”, azaz testőr „íratott” fegyveresen.

A homlokzatok jelentős eleme a tornác, mely az udvari frontokon már a XVI. században megjelenhetett, de még a XVII. századi leírások szerint is gyakran a belső homlokzaton található. Ugyanakkor a kastély- és udvarházleírások azt is elárulják, hogy a belső tornácok mind gyakrabban kikerülnek a külső homlokzatra, így tehát a radnóti és bethlenszentmiklósi kastély nyílt árkádjai nem álltak társtalanul korukban.

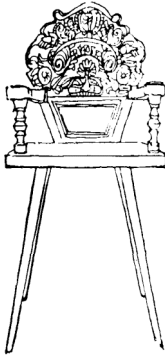
A homlokzati tornác megjelenése és elterjedése az állandóan érvényesülő reneszánsz hatáson kívül annak köszönhető, hogy a hazai építészet előtt sem volt ismeretlen a faoszloppal alátámasztott eresztésének tudománya. Így a nyílt homlokzati tornác megjelenésének feltételeit a reneszánsz hatás a helyi ízléssel együttesen teremtette meg. Ezt a következtetést vonhatjuk le, ha figyelmesen elolvassuk leltáraink tornácleírásait. Ugyancsak a hazai ízlés meghatározó erejének tudható be, hogy ez a reneszánsz idején formálódott homlokzati tornác a barokk és klasszicizmus idején is tovább élt.

Az árkádos, kötött faoszlopokon vagy kőlabakon nyugvó, tömör, csipkézett vagy orsós mellvédekkel szegélyezett hosszú tornácok mellett gyakori a központi elhelyezésű, előreugró filegória; ilyen volt Basa Tamás egykori zabolai udvarháza előtt is. A homlokzat központi tengelyébe helyezett filegória a lakóépület és „nyári ház” összeépítéséből született, de a leírásokban olyan változatokról is olvashatunk, ahol a filegória a hosszú tornác ház elé került. A reneszánsz stílus késői szakaszában mind az árkádos, mind a filegóriás tornác a népi építészeti lényeges alkotóelemévé vált.

XVII. századi kastélyaink között külön hely illeti meg a pártázatos falkoronával épülteket; ezekről a szárhegyi kastély és a törcsvári vár részletformái alapján alkothatunk fogalmat. Összeírásanyagunkból azonban kitűnik, hogy pártázatos díszű, azaz „olaszfokos” kastély annak idején több volt, mint ahogy a töredékes emlékműanyag alapján gondolnók, s ha nem feledkezünk meg hasonló modorú templomvárainkról sem, akkor a pártázatos stílus jelentkezését nem foghatjuk fel véletlenszerűnek. Szorosan összefügg Bethlen Gábor gyulafehérvári, váradi, dévai, alvinci, vajdahunyadi építkezéseivel, s ezek hatására szélesebb körben is elterjed, úgyannyira, hogy a század vége felé már „olaszfokos” fakapuja volt a csíkkozmási udvarháznak, s hasonló díszű kerítést állítottak fel az uzdi-szentpéteri kúria kisudvarára is.

Egyesszék

Karszék

III. A szabályos alaprajzú kastélyok belső beosztása azokat az elveket tükrözi, melyek a homlokzatok megformálására is hatottak. Az egyes épületszárnyakban lehetőség nyílt kisebb-nagyobb, helyenként már reprezentatív szobasor kialakítására – gondoljunk csak Aranyosmeggyesre –, s ez az egyes traktusok egységes stílusú berendezésére adott alkalmat. A szentbenedeki kastély 1784-es konskripciójában például egymás után három szobát neveznek „zöldház”-nak, nyilván az azonos színű bútorzat miatt.

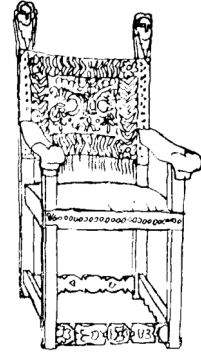
A lakószobák az esetek többségében az emeletre kerültek; a nagyterem vagy ebédlőpalota olykor egy egész épületszárnyat lefoglalt. Kastélyainkban az emeletre felvivő reneszánsz díszlépcső sem ismeretlen dolog. Legjellegzetesebb, egyéni ízű emléke volt a szentbenedeki kastély lépcsősora, melyet Molnár Albert remekbe faragott oszlopai tartottak. S ezek az oszlopok nemcsak mint a reneszánsz lépcsőfeljáró tartozékai érdemeltek említést, hanem mindennél beszédesebben példázták, hogy a késő reneszánsz népi jellegű művészete milyen széles körben hódított.

Az inventáriumok tanulmányozása során arra is felfigyelhetünk, hogy a nagyterem mellett az esetek többségében a ház urának szobája állott, ebből nyílt az asszonyé, ebből pedig a lányoké, míg a nagyterem másik oldalán különböző rendeltetésű szobák kaptak helyet. Sokszor előfordult azonban, hogy az asszony és férj szobái nem egymás után következtek, hanem a nagyterem vagy központi előtér két oldalán egymással szemben helyezték el őket. Ez a megoldás részben a férfi és női munkakörök különbözőségéből adódott, részben az udvarházépítészet hatásának tudható be. A háromosztatú udvarházak esetében ugyanis csak a pitvar két oldalán helyezhették el az „úr” és „asszony” házat.

Az épületek különböző típusú sarokbástyái boltozott, intim hatású centrális tereket foglaltak magukban, melyek meghatározták a berendezés módját is. A finom művű boltozatok és gyámkövek, valamint a feliratos kandallók faragványai a belső tereknek eleganciát kölcsönöztek; az elegancia hűvösségét a falra aggatott kárpitok és szőnyegek oldották fel. A boltozatokat nem egy esetben stukkóval díszítették, de ezek napjainkig jórészt elpusztultak. A vajdahunyadi, fogarasi és bethlenszentmiklósi stukkók emlékét az írott források őrizték meg számunkra. Falképekről, „írott” falakról is olvashatunk e kötetben közzétett leltárakban. Sajnos az egykori díszes falakból ma már semmi sincs. Gyulafehérváron, Ebesfalván, Aranyosmeggyesen, Szentbenedeken már elenyésztek a hajdani híres freskók, reméljük, hogy a torjaiak a meszelés alatt még megvannak.

A falfestés hiányát az írott mennyezetek pótolták; ezeknek sokféle változatát tartják számon a leltárak. A régi típusú

mennyezetet faragott gerendákra padolt deszkából készítették; ez lehetett festetlen, egy színre festett vagy hímes. Ilyen volt a szentbenedeki kastély nagytermének egykori virágos mennyezete is. Reneszánsz vívmány a kazettás mennyezet, mely profilált léckerettel körülfogott négyzetekből állt. A kazettás mennyezetet a festett mintán kívül díszíthették faragott gombok és virágok is, de általában csak az „írott” minta szolgált díszül, igaz, hogy az kazettánként változott. Az igényesebb darabokat dúsan aranyozták, ezért Gernyeszezen, Vajdahunyadon, Keresden „aranyosház”-nak nevezik a kazettás mennyezetes nagytermeket, sőt Aranyosmeggyes még nevét is a kastély aranyos mennyezetű nagyterméről kapta. Mindezekről a leltárak adatai tudósítanak, hiszen kazettás világi mennyezet nem maradt meg napjainkig. A templomiak alapján azonban fogalmat alkothatunk róluk.

Zsöllyeszék

A festett mennyezettel egyetemben helyenként, így Keresden, Egeresen, Szentdemeteren, Kővárban, Görgényben, Bethlenben, Vajdahunyadon, festett, berakott ajtók is előfordulnak, s az ebédlőházakban és nagytermekben sok helyt megtaláljuk az oszlopokra épített, ugyancsak hímes „muzsikáló kórusokat”, ahonnan vigasságok alkalmával a zenét szolgáltatták. Összeírásanyagunkban Uzdiszentpéter, Kaplyon, Oprakercsísóra, Branyicska esetében figyelhetünk fel ilyenre.

Gyakorlati haszna mellett dísz volt a lakásban a „kemence” is, melynek színe legtöbbször a bútoroknak, ajtóknak, ablakoknak megfelelően zöld, de előfordulnak sárga vagy csak egyszerűen vörösre égetett mázas és mázatlan csempékből rakott darabok is. Az urbáriumok adataiban a középkori szemes kemencének is nyomára akadunk. A legelőkelőbb lakások díszét jelentő bokálykályhákat az alvinci anabaptisták készítették. E kályhacsempék plasztikus megmintázásuk, jellegzetes színezésük, finom mázuk révén kiváltak a hazai csempék közül; kivételes helyzetüket mutatja az is, hogy árukat nem szabályozták a limitációk, hanem az a mester és megrendelő egyezsége alapján alakult. Ritkább voltukat részben magas árukkal magyarázhatjuk, részben azzal, hogy csak egyetlen központ készítette őket.

A kastélyok külső és belső kiképzése tulajdonosaik anyagi helyzetéről és igényességéről beszél. A nagymértékben differenciált anyagi körülmények között élő nemességnek azonban igényei sem voltak egyformák, s műveltségük, ízlésük, életformájuk is különbözött egymástól. A kastély mellett tehát szükség volt olyan otthontípusra is, melyet a kevésbé tehetősek is megépíthettek maguknak, érvényre juttatva nemcsak igényeiket, de ízlésüket is. Ez a minden igényt kielégítő, tulajdonképpen a különböző jellegű lakóházak egész sorát magába foglaló épülettípus az udvarház volt.

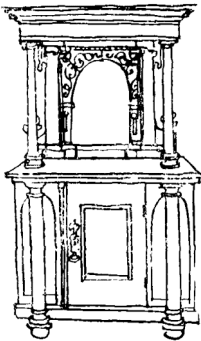
UDVARHÁZAK

I. Az udvarház a kastélyhoz hasonlóan a gazdaság központjában épült. A kismemesi és középmemesi tulajdonú épület egyben a gazda lakóhelye is volt, míg a több birtokkal rendelkező főnemeseeknek kastélyukon kívül minden jelentősebb birtokközpontban állt udvarházuk. Az udvarházak építés- és berendezésmódja nagymértékben attól függött, hogy az épület az otthon szerepét is betöltötte-e, vagy csak a gazdaság központja volt. A XVII. századi kastély és udvarház között az alapvető különbséget abban látjuk, hogy az udvarház már nem nevezhető védhető épületnek, hiányzott mellőle a vízárók, a bástyás védőfal, mely a kastélynak viszonylagos biztonságot nyújtott.

Természetesen vannak határesetek, mikor nehéz eldönteni, hogy az illető épület kastély vagy udvarház, de ez a bizonytalanság éppen így fennáll a vár és kastély közötti átmeneti típusok esetében is. A kérdést néha még az is bonyolítja, hogy a korabeli szóhasználat sem egységes, s udvarháznak neveznek olykor kastélynak minősíthető épületeket is; udvarházat azonban soha nem titulálnak kastélynak. Ennek oka az udvarház, azaz kúria szó tágabb értelmében keresendő, abban az egyszerű tényben, hogy a nemesi telek, a *curia* sokféle épületet hordozhatott, s a telekről a lakóépületre is ráragasztották a megjelölést.

Az udvarházak telekbeosztására legtöbbször szintén jellemző a több udvar, noha bőven találunk egyudvaros típusokat is. A kúriák több udvara – kertek, gazdasági udvar, lakóudvar –, a kastélyokéhoz hasonlóan, a gazdasági tevékenység elkülönítésére szolgált, védelmi rendeltetése egyáltalán nem volt. Így a kőfalak és felvonókapuk helyett sövénykerítéseket és deszkakapukat találtak az összeírók, s nem egy esetben az udvarok közötti átjárás helyét csak két kapufélfá jelezte. A kertek többnyire itt is körbefogták a telket, a gazdasági udvart pedig az esetek többségében a belső udvar előtt helyezték el. Megtörtént különben az is, hogy a csűrőskert külön állt, vagy hogy a gazdasági udvar a belső udvar mögé került. Az udvarok egymáshoz való viszonya a telek nagyságától s a tulajdonos egyéni elképzelésétől függött.

Kisebb udvarházak esetében a belső udvar egyben gazdasági udvar is, mint a népi portákon általában, s csak a nagyobbra méretezett kertek jelzik, hogy lényegében nemesi telekről van szó. Az egyetlen udvarból álló telkeket az épületek elhelyezése szerint oszthatjuk típusokra; egy-, két-, három- és négy sorosan beépített telkekről beszélhetünk. Az utóbbi két-től még mindig a kastélyépítészet hatása érződik, míg a kevesebb épület az egy- és kétsoros telekrendezés a paraszt udvar beosztásával rokon. Az egyetlen udvar elrendezésében szín-

Pohárszék

tén mutatkozik bizonyos igényesség, ha a lakóházat kiemelték a gazdasági épületek közül, s a kúriát a telek közepén vagy az egyik oldalán önállóan helyezték el. Az egysoros udvartípus esetében erről az elkülönítési törekvről szó sem lehet, s itt teljes mértékben a jobbágytelek beosztása érvényesül,

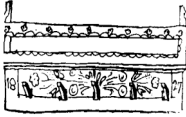
II. Az udvarházak telekkapuinak részletes leírását olvasva felfigyelhetünk egy olyan nagykapura, melyet a mai székely kapu őseként foghatunk fel. A kétosztatú, galambbúgos, kötött, fedeles nagykapuról van szó, mely a XVII. században még Erdély minden vidékén előfordult. Székely kapunak még a Székelyföldre vonatkozó iratanyag sem nevezi, mint népművészeti alkotás azonban csak a Székelyföldön hagyományozódott tovább. Hasonló kapuk Kalotaszegen és galambbúg, valamint kötések nélküli, szépen faragott változatok Máramarosban fordulnak elő. Hogy miért éppen a megnevezett helyeken, annak okát még nem kutatta a tudomány. Nyilvánvaló, hogy e kapuk elterjedésének feltétele volt a fa s a fához értő faragómester. Nem tartjuk azonban véletlennek azt sem, hogy az említett vidékek lakossága főleg szabadparaszti, illetőleg kismesesi elemekből tevődött össze, akiknek tágasabb portáján jól elfért az udvarházépítészet területén kialakult nagykapu. A szűk jobbágytelek előtt azonban már méreteinél fogva is kihívóan hatott volna.

E kapuk legjellegzetesebb, sokszor egyetlen díszítőeleme, a nagyméretű fejes faszeg valószínűleg a középkori „bogláros” vasszegektől veszi eredetét; szerkezeti szerepe van, de amellett díszít is. A régebbi darabokon megfigyelhető faragás mintakincse geometrikus. A homyolás, kötélfonat, rozetta a történeti stílusok formatárából származik, s mértéktartó alkalmazása jellemző a XVII. századi kapukra. A XVII. század folyamán azonban a faragott nagykapuk mintakincsét reneszánsz hatás is éri, megjelenik és elterjed a virágdísz, mely lassan beborítja a rendelkezésre álló szabad felületeket. Noha leírásaink a díszítmény jellegét nem határozzák meg pontosan, fel kell figyelniünk arra a jelenségre, hogy virágdíszes kapuról főként XVIII. századi leírásokban olvashatunk, s az irodalomból ismert, valamint a máig meglévő virágmintás kapuk is zömmel XVIII. századiak. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a virágminta széles körben való elterjedése a XVIII. századra, a reneszánsz erőteljes utóvirágzásának idejére tehető.

Az új stílus hatása azonban nem merült ki csupán a mintakincs átvételében. A kapukra reneszánsz szellemű feliratok is kerültek, s a kiskapu fölötti tér kitöltésére is született reneszánsz ihletettségű megoldás. E teret legtöbbször rácsoszással vagy az igen dekoratív lyuksorral díszítették, de az is előfordult, hogy deszkával borították. A magyargorbói udvarház

Tálas

Fogas táltartóval

1775-ből való leírásában azonban e rész egészen újszerű kiképzéséről olvashatunk. „Ezen udvarnak bójáró kapuja napkeletre inkább, hogysen éjszakra fordítottatott, három fennálló és az negyedikkel egybenfoglalt, jó kemény cserefa és virágokra kismetszett, veres és fejeér festékekkel megszínlett oszlopokból áll, kétfelé nyíló nagyobb és gyalogoknak való kisebb fenyődeszkából készítettett, vassarkokon forduló levélkapuival és ajtajával, hogy mindeneknek bémenetelt ne engednének, megerősítettett; amelyeken lakatra alkalmaztatott vasreteszt és elétolyó zárt is, melyen cigánymunka vagyon, lehet látni. A gyalogajtón felyül való deszkázat néhai Lészai István úr csaknem zarándoki ruhában festett képét mutatja ki, maga régimódin viselt kötösében, akinek is szájából ezen közmondás íratott ki: *Audi, vide, tace si vis vivere in pace** Felyül galambbúgra, zsendely alatt való fedéllel készítettett.” A tulajdonos címere jelmondat kíséretében a reneszánsz ajtó ékessége, a mecénás személyének megőrkítése az utókor számára szintén a reneszánsz életérzésből fakad. Mindkettő együttesen a székely kapu ósén azt jelenti, hogy a kapukat ért reneszánsz hatás a XVII. század második felében erős volt. Ami a feliratot illeti, meg kell jegyeznünk, hogy egy kolozsvári polgárház 1559-ben faragott ajtaján is előfordult. Itt nem az az érdekes, hogy a szöveg száz év múltán sem vesztett aktualitásából – a Portát járó id. Lészai István az Apafiak idején élt –, hanem az, hogy ennyi időre volt szükség, amíg vidéki környezetbe is eljutott.

A galambbúgos nagykapu az általánosan használt kapufajták-ból az udvarházépítészlet területén alakult ki; készítői népi mesterek voltak. Fenti adataink tehát a népművészetet ért reneszánsz hatás fokát is érzékeltetik, s felhívják figyelmünket arra, hogy e hatás érvényesülésének egyik ösztönzője a mecénások irányító szerepe volt.

III. Az udvarházak kertje, sok esetben a kastélyoké is, általában vegyes jellegű; virág, vetemény, gyümölcsfa együttesen fordul elő bennük. A reneszánsz kertépítésre talán a szabályosan kiszabott táblák s ezeken belül az ágyások, a köztük futó utak és lugasok emlékeztetnek, de az ágyások nagy része veteménnyel volt tele, s a virág főként mint ágyásszegély, spallér szerepelt. A kerti virágok jó részét valódi vagy vélt gyógyhatásukért tartották, és a belőlük készült sokféle párlat példa rá az uzdiszentpéteri udvarházban talált javak leírása elengedhetetlen kelléke volt az orvosláshoz is értő háziasszony kamrájának. A kertekben olykor facsetetekre vagy mesterséges „árkusok”-ra felfuttatott lugasokat említenek az öszeírók, a lugasok mellett szépen faragott, díszes filegóriák is voltak, gyümölcs- vagy „vadfák” árnyékában. A gyümölcsösökbe is ültettek veteményt, gyakran a méheket is ott tartot-

Ládás asztal

* Hallj, láss, hallgass, ha békességben akarsz élni.

ták. Egy-egy egzotikus keleti fa, virág jelenléte arra utal, hogy a fejedelmi és főúri reneszánsz díszkertekből új fa- és virág-fajták terjedtek el, felfrissítvén Erdélyben az őshonos növények sorát.

IV. Amilyen változatos az udvarházak telekbeosztása, éppen annyira különböznek egymástól a lakóépületek is. Természetesen az igényesebben beosztott telken rangosabb a kúria, míg a népi jellegű udvarokon „parasztos” az udvarház is.

Az udvarházépítészet területén szintén hódított a szabályos alaprajz. A „négyeszegre” épült udvarház mintájául a tömör épületmagból álló kastélyok szolgáltak. A sarkokról már hiányzik a négy „bástya”, legfennebb egy-kettő épült meg belőlük, s ezek sem védelmi rendeltetésűek; legtöbbször szalonát, sajtót, túrót tartottak bennük.

Az udvarházépítészet területén a tornác és filegória igen gyakori; ezeknek külön szarvazott, szélvitorlás fedele, a gombos vagy szarvasagancsos magas háztetővel együtt, az épületeknek mozgalmas tömeghatást biztosított. Ezen túlmenően a sokszor színesre festett, csipkés mellvédű tornácok, lépcsős filegóriák fellazították a zárt homlokzatokat, s a gyakran zöldre festett vagy hímes ajtókkal és ablakokkal együtt hangulatos vázolták az udvarházakat. Az urbáriumok kúria-leírásai bő felvilágosítást nyújtanak a tornác és a filegóriás tornác kialakulásának folyamatáról, s arról is tájékoztatnak, hogy a különböző típusok hol terjedtek el a leginkább.

A reneszánsz kastélyépítészet hatását tükröző udvarházak négytől nyolc-kilencig terjedő számú helyiséget foglalhattak magukba, attól függően, hogy az épület két- vagy hárommenetes. A hatnál több lakószobából álló változatok azonban már megközelítették a kastély fogalmát, s ezek körül adódnak a definiálási nehézségek. A legjellegzetesebb alaprajzi forma a központi nagyterem kétoldalán elhelyezett két-két lakószobás megoldás. Ez az udvarházípus a XVIII. és XIX. század folyamán is közkedvelt volt.

Az udvarházak zömét boronából rótták vagy sövényből fonták, s e népi építéstechnikával készült kúriák alaprajzi elrendezése is a népi gyakorlatot követi. A legjellegzetesebb alaprajzi megoldás a pitvar-kétszobás változat. A sütökemencés pitvart konyhának használták, a pitvar kétoldalán levő lakószobákat pedig a szükségleteknek megfelelően rendezték be. Gyakran „első háznak” és „hátszó háznak” nevezték őket, ahogy a falusi ház lakóhelyiségeit szokás, máskor az elnevezésből rendeltetésük is kitűnt. Így volt rá eset, hogy az egyik szoba az „uraké” volt, a másikat az udvarbíró vagy a cselédek lakták, Griden pedig az egyik lakószobaként szolgált, de a másikban az állatokat tartották. Leggyakrabban azonban e két helyiséget „úr háza” és „asszony háza” megjelölés alatt írták

Olaszlábás asztal

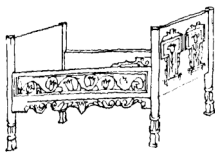
össze a leltározók. A háromosztatú ház esetében a ház urának és asszonyának szobáját a pitvar szükségszerűen elválasztotta; többször előfordult azonban, hogy egymással szemben rendezték be a házaspár szobáit akkor is, mikor más megoldást is választhattak volna. Ez utóbbi esetben a népi jellegű udvarházbeosztás hatására figyelhetünk fel.

A pitvar-kétszobás ház a XVII. század általánosan használt népi lakóépülete lehetett; ez a típus fordul elő leggyakrabban a leírásokban, akár mint udvarház, akár mint cselédlakásként szolgáló melléképület. Sok esetben ilyen háromosztatú házat annyit építettek egymás mellé, amennyire szükség volt; ez is amellet szól, hogy alaptípussal van dolgunk. A pitvar-kétszobás házban azonban potenciálisan adva volt a lehetőség, hogy a szabályos reneszánsz alaprajzok hatására kétmenetes, hatosztatú házzá alakuljon. Ez az átalakulás a XVII. században már folyamatban volt, hiszen a leírásokból az derül ki, hogy a pitvart sokszor két részre tagolták – ilyenkor a kemencét rejtették el a belépő szeme előtt –, a szobák mellett pedig kisebb méretű „oldalkamrák” és „oldalházak” jelentek meg. Amennyiben a kettéosztott pitvar mellett oldalkamrás szobák is voltak, már kétmenetes, azaz hat helyiségből álló házról beszélhetünk. Ezzel a hagyományos erdélyi ház fejlődésének csúcspontjára érkezett, hiszen ez volt az a legbonyolultabb alaprajzi megoldás, ahol a szobák fűtését egy központi kémény biztosíthatta.

A pitvar-kétszobás ház kétmenetessé válására tehát az udvarházépítészterületén került sor, s a leírások alapján a folyamat részleteire is fény derül. De e háztípus a meglévő emléktanyag tanúsága szerint már a XVII. században visszakerült a népi környezetbe. A visszaindulás első döntő lépése az volt, hogy a nemesi lakóházak mellett megjelentek a kétmenetes alaprajzú gazdasági épületek. Igen gyakran maga a használaton kívül került régi udvarház szolgált tovább melléképület gyanánt. Erre a jelenségre ugyancsak az inventáriumok adatai hívják fel a figyelmünket.

A sövényből font vagy gerendából ácsolt, szalmával, zsindegyel, olykor náddal fedett udvarházak mesterei népi mesterek voltak. Az urbáriumokban megtalálható népi jellegű kúriák leírásait azért tartjuk fontosnak – még ha látszólag jelentéktelen épületekről szólnak is –, mert egyedül ezek alapján állapíthatjuk meg, hogy milyen mértékben hódított a hagyományos faépítészter a nemesi udvarházak világában, s levonva a gazdasági melléképületek leírásaiból adódó tanulságokat is, hitelesen képet nyerünk a XVII. és XVIII. századi népi építéstudomány színvonaláról.

A népi építésmódot azonban nemcsak a paraszti életformához közel álló kisnemesek vették igénybe, hanem nagyobb építészeti feladatok megoldására is felhasználták. Ebből a szem-

Ágy

pontból igen tanulságos az uzdiszentpéteri és oprakercisórai udvarház leírása. Mindkét épület a nagy hatalmú Teleki Mihály kancellár tulajdona, s az elsőt teljes egészében ő is építtette. Az uzdiszentpéteri nemesi udvaron három udvarház állott, ötbástyás védőöve a falaktól a bástyáig és kéményekig sövényből készült, de sövényből fonták az udvarházakat is a hatalmas méretű emeleti nagyteremmel együtt. Ez utóbbinak megépítése komoly szakértelmet igényelt, s azt árulja el, hogy a népi építés-technika ebben az időben magas szakmai színvonalon állt. Ugyancsak tekintélyes méretekkkel rendelkezett az oprakercisórai „lakodalmi palota” is, de az már inkább színszerű alkotmány volt.

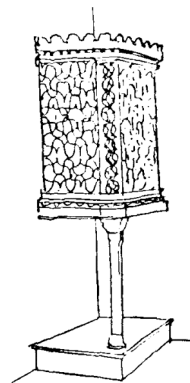
Az udvarházak belső terei a kastélyokhoz viszonyítva szűkebbek, a szobák alacsonyabbak, az ajtók és ablakok kisebb méretűek voltak. A fából épült házon természetesen az ajtó-és ablakkeretek is fából készültek, sok esetben azonban utánozva a reneszánsz formákat és a kőfaragástól ellesett motívumokat. Még a vasrácsot is farostély helyettesítette. A kétmenetes, oldalházas alaprajzú típusok körbejárósan épültek. A sík fedésű mennyezeteket gerendákra padolták, a gerendákat sok esetben hornyolták és rozettákkal ékesítették. Építészeti funkciója révén a többi közül kivált a mestergerenda, melyet fokozottabb mértékben díszítettek, s erre kerültek az építkezés idejét és az építetők nevét megőrkítő feliratok. Mindezek a jellegzetességek a későbbi parasztházon is megtalálhatók.

Az eddig elmondottakból félreérthetetlenül kiténik, hogy az udvarházépítészet területén a népművészet és a reneszánsz művészet nagyszabású találkozójára került sor, aminek a népművészet későbbi alakulása szempontjából döntő jelentősége volt. Iratainkból mindenekelőtt e folyamat kezdeti szakasza válik érzékelhetővé, de egyben az is világosan kiderül, hogy a helyi építőgyakorlat és ízlés is hatott a késő reneszánsz stílus formálódására. Talán ez a legnagyobb tanulság, amit forrásainknak az udvarházépítészetre vonatkozó szövegeiből lesűrhetünk.

BERENDEZÉS, BÚTORZAT

I. A kötetünkbe egybeválogatott urbáriumokban és konskripciókban a lakóhelyiségek számbavétele alkalmával leírják az épületek berendezését, a bútorokat, valamint a berendezés módját is.

Az olvasót bizonyára meg fogja lepni, hogy a várak bútorzata mennyire egyszerű. Ez a már-már a szükségesség határát súroló egyszerűség főként a kincstári tulajdonban levő várak berendezését jellemzi, azokat, amelyekben csak az őrség vagy a gazdaság ügyeit intéző személyzet tartózkodott. Itt csak a legszükségesebb bútordarabok fordultak elő: asztal, pad, eset-

Habánkalya

Festékes szőnyeg

leg egynéhány szék vagy mennyezetre függesztett rúd a ruháknak s egy-egy láda egyéb értékek számára. Más a helyzet Bethlen erőssége esetében, ahol a vár mindvégig a család lakhelyéül szolgált, s az otthonosan berendezett szobák leírása a XVII. századi lakásbelső jellegzetes képét rajzolja elénk. Az a tény különben, hogy az illető épület a tulajdonos állandó lakhelye volt-e vagy sem, döntő módon meghatározta mind a kastélyok, mind az udvarházak berendezését.

A XVII. századi várak, kastélyok és udvarházak berendezési módja a korábbi századokhoz viszonyítva keveset változott, de – s ezt feltétlenül ki kell emelnünk – tanúi lehetünk egy-egy jellegzetesen reneszánsz bútordarab megjelenésének. A bútortokat továbbra is a falak mellett helyezték el, habár megcsappant a falhoz rögzített berendezési tárgyak száma. A legáltalánosabb bútordarab továbbra is a pad és a láda maradt, s ezek valóban leginkább a falak mellé illettek. A falak mellett elhelyezett padok főként az „ebédlőházak”, „nagyपालoták” berendezésére jellemzők, de volt rá eset, hogy a kályhát is padokkal, padszékekkel fogták körül. Télen ugyanis a termek és a nagy méretű szobák távolabbi sarkai hidegek lehettek, s a kályha melegében jobban esett a beszélgetés. Az alacsony padok feletti falrészeket szőnyegekkel, kárpitokkal borították. A reneszánsz kastélyok sokszögletű és kerek sarokbástyái azonban már nem feleltek meg a hagyományos berendezési módnak. Ezek leírásait olvasva már felfigyelhetünk a centrális elrendezési törekvésre: az asztalt középre állították, s köréje székeket tettek.

A különböző jellegű szobák berendezésében nagy változatoság nem tapasztalható, minden bútordarab mindenütt előfordulhatott; persze a pohárszék és a hosszú asztal főként a „nagyházak” és „ebédlőपालoták” berendezési tárgyai között szerepelt, s „muzsikáló kórus” is kizárólag a „nagyपालotában” volt. A szobarekesztő szintén csak az „úr házának” jellemzője. Erdély művelődési életében érvényesülő keleti hatást kell látnunk abban, hogy a ház urának szobáját sok esetben félig tömör, félig rácsos fa választófallal elrekesztették, s az ágyat mindig ebben a belső intim részben helyezték el.

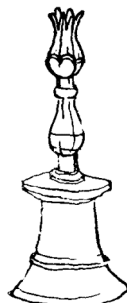
Ha a vidéki nemesség otthonaként a vártól a háromosztatú népi házig sokféle épületet vettünk számba, a berendezés területén is óriási különbségeket tapasztalhatunk. Az intarziás, faragott, fényezett reneszánsz bútortól a cöveklábú padig és asztalig, a keleti szőnyegtől a háziszőttes falvédőig, a flandriai kárpittól a falra való oldaldeszkáig, a szekrénytől a mennyezetre függesztett rúdig, az egészen „modern” daraboktól a népi berendezési tárgyakig minden előfordult. A szobabelsőkről szóló leírásokat olvasva tehát mindenképpen fel kell figyelnünk a berendezés jellegére s arra, hogy épület és berendezés között milyen összhang uralkodik.

A XVII. századi leírások már azt is elárulják, hogy a reneszánsz berendezési elvek hogyan alakultak a helyi igények szerint, hogy a kárpit, a szőnyeg, az asztaltakaró használatának szokása hogyan járult hozzá a hasonló rendeltetésű olcsó hazai textíliák megjelenéséhez, s az intarziás és faragott bútór hogyan egyszerűsödött elnépiesedő reneszánsz mintákkal festett, provinciális jellegű bútorrá. A vidék egyszerű udvarházába ugyanis már csak a reneszánsz elnépiesedett, provinciális változata jutott el, sokszor csak a stílus XVIII. századi utóvirágzása idején. E megkésetttség az oka annak, hogy az udvarházak jó részében a XVII. századi berendezés még a XVIII. század folyamán is érintetlen volt, mi több, még ekkor is rendeltek késő reneszánsz jellegű festett bútorokat. Tanú rá a ludasi udvarház 1754-ben készült berendezése. E ténynek azért tulajdonítunk megkülönböztetett jelentőséget, mert a reneszánsz bútorzat népi környezetbe jutásának útját világítja meg. Mindennek a felméréséhez azonban szükség van arra, hogy darabonként ismerjük meg a leírásokban szereplő berendezési tárgyakat.

II. A XVII. századi leltárakban leggyakrabban előforduló bútordarabok a pad- és székféleségek; ezeknek sok fajtája volt használatos. Jellemző a korra, hogy a több személyes padok mellett mindinkább előtérbe kerültek az egyszemélyes székek és a kényelmes ülést biztosító karszékek.

A régi típusú *padok* és *hosszú padok*, vagy ahogy a vajdahunyadi és uzdszentpéteri leltárban olvashatjuk: „hosszú székek”, mindenkor a falak mellett állottak, s a paloták, ebédlők elengedhetetlen berendezési tárgyai voltak. Ugyanakkor előfordultak pitvarban, folyosón s az udvari személyzet szobáiban is, ami azt jelenti, hogy általános használatuk ellenére divatjuk leáldozóban volt. A kényelmes ülést érdekében a padokat sokszor végből szabott „padfedelekekkel” vagy különböző típusú szőnyegekkel, takarókkal borították. A padok között találunk „béllett”, azaz párkányozott, fényezett és festett változatokat is. A padon ülők hátát a hidegtől a falra vont szőnyegek, kárpitok védték, de a fal oldalára való deszkák szintén ezt a célt szolgálták.

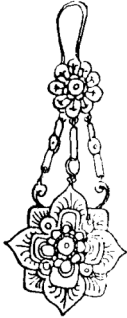
A pad és a külön álló háttámla kombinációjából alakulhat ki a *karospadok*, melyekről elég keveset tudunk. Meglehet, hogy bizonyos vidékeken a padszéket vagy inkább a hosszú karszéket nevezték így. A *padszékről* már sokkal több adatunk van, mégsem tudjuk pontosan, hogy milyen is lehetett. A szakirodalom terpeszlábakra fektetett, háttámlával ellátott lócának tartja, az inventáriumok adatai azonban arról győznek meg, hogy korántsem egységes megjelenésű, hanem alakulóban levő ülőbútor rejtőzik az elnevezés mögött. Sok helyen ugyanis kiemeli az összeíró, hogy karos, azaz háttámlával készűk darabról van szó, máshol háttámla nélkülieket sorolnak fel. Előfor-

Gyertyatartó

Kehely

Függő

dul hosszú és rövid, rövid lábú és széles változatuk is, volt amelyiket négy szál fűrészdeszkából készítettek, a másik pedig egy szál deszkából tett ki. Ami kivitelezésüket illeti, szintén el-ütöttek egymástól, az egyszerű „paraszt” darabok mellett festettek (zöldek, feketék), fényezettek („gyontárosak”), borítottak, béllettek is akadtak.

Ugyancsak sok fejtörést okoz a leltárak padládájának azonosítása is. A *padláda* köztudomásúan reneszánsz bútordarab, háttámlával összeépített láda, a későbbi paraszt kanapé őse. Mint új típusú ülőbútornak városi vagy előkelő vidéki környezetben kellene előfordulnia. A kolozsvári leltárak azonban nem említik, vidéki viszonylatban is kevés van belőle. Éppen ezért nem azonosíthatjuk a reneszánsz padládájával, inkább egy használatból kikopó, régi, ülőbútornak is alkalmas ládafaját sejtünk az elnevezés mögött.

Leltárainkban sokféle *szék* is előfordul, s ezek között sem túlságosan könnyű az eligazodás. A már említett hosszú székek, a kamrák cöveklábon álló székei padnak nevezhető alkotmányok lehetnek. A bölcső, nyereg, lóca alá való székeket tartólábaknak, bakoknak tarthatjuk. A tőkeszék elnevezésen fatörzsből készült ülőbútort értünk; a gyalogszék alacsony, a táboriszék összehajtható volt.

A székek között azonban homogénebb csoportokat is találhatunk, különösen ami elnevezésüket illeti. Ilyennek látszanak az *egyszékek*, de ezeknél is sok probléma adódik. Az egyszékes gyűjtőnév ugyanis – amiből kitűnik, hogy egyszemélyes ülőhelyek voltak – többféle típust foglal magában. Előfordult karos, azaz háttámlás, körtámlás és háttámla nélküli változatuk is. Ez utóbbi ugyan hasonló lehetett a karszékhez, de valamiben – valószínűleg a lábak állásában – mégis különbözött tőle. A különbség mibenléte a leltárakból azért nem derül ki, mert az összeírás idején mindenki pontosan tudta, milyen a „karos egyszék” és milyen az „egyes karszék”.

A *karszék* a reneszánsz korának „modern” ülőbútora volt, s a padok hatására több személyes változata is kialakult. Jellemző, hogy míg vidéken főként a fal mellé állítható több személyes típus divatozott, városon főként egyszemélyes darabok voltak forgalomban. A festetlen, festett, fényezett karszékek mellett találunk rostélyos és balusztervázas háttámlával készült, préselt mintás vagy hímzett bőrbevonatos karszékeket is. Az egyszemélyes székek legrangosabb csoportját alkotják a bársonnyal, selyemmel, bőrrel kárpitozott, alacsony lábú *zsöllyszékek*, vagy ahogy a leltárak nevezték, „setzel” székek. Ezek kezdetben valószínűleg import útján kerültek hozzánk, s első itthoni készítőik az alvinci újkeresztények voltak.

Gyakran említenek az összeírások a bútorok között ládákat is. A *láda* univerzális bútordarab, régtől fogva használták ülésre, fekvésre és különböző holmik eltartására, de nem nélkülözhet-

ték utazáskor sem, s a kalmárládák a kereskedők elmaradhatatlan útitársai voltak.

A XVII. századi nemesi otthonokban egyaránt megtalálható az architektonikus felépítésű, festett, faragott, berakott, fényezett reneszánsz dízláda, valamint a hazai láda többféle változata is. A reneszánsz ládák legszebb fennmaradt darabjai az úgynevezett *menyasszonyi ládák* s ezek kicsinyített változatai, az ékszerek, levelek tartására szolgáló, de az asztalok díszét is jelentő *kazetták*. Ugyancsak reneszánsz bútordarab húzódik meg a *szekrényláda* neve mögött is. Városi környezetben szép intarziás változatai fordultak elő. A szakirodalom a szekrényládát a mai értelemben vett szekrényel azonosítja, de a leírások több alkalommal fekvő szekrényládát is emlegetnek; ez semmiképp nem lehetett álló szekrény. A szekrényláda kifejezés abban a korban született, mikor a szekrénynek nevezett hazai láda mellett megjelentek a reneszánsz ládák is, s az új bútordarabra mindkét nevet ráragasztották.

Felfogásunk szerint a hazai ládák egy része „hitvány szekrény”, „székely szekrény”, „fedeles szekrény” elnevezés alatt rejtőzködik, s mivel ezeket általában kamrákban és pitvarokban írták össze, a XVII. században már nem tartozhattak a belső szobák berendezési tárgyai közé. A szakirodalom szerint szuszékszerű, tehát sarokgerendába eresztett deszkákból épített bútordarab volt a „lábás szekrény” is, habár a XVII. századi írásos emlékek arról győznek meg, hogy a „lábás szekrény” kifejezéssel sok esetben már a mai értelemben vett szekrényt illették.

A *szekrény* használata különben az általunk ismert összeírányag alapján még a XVII. században is nagyon szórványosnak mondható; ládák, almáriumok és pohárszékek mellett nem nagyon érezték hiányát. Igénytelenebbül berendezett szobákban a ruhákat a mennyezetre függesztett rúdon tartották.

Ládából alakult bútordarab az *almárium* is; neve után ítélve valamikor fegyvereket tarthattak benne, de a XVII. századi leírások szerint tartalma már nagyon változatosan alakult. Az almáriumról nem tudjuk, hogy szekrényszerűen magas vagy inkább a ládához hasonlóan széles bútordarab volt-e, de igen valószínűnek látszik, hogy mindkét formában készítették. A leírások ugyanis az ablak alá illő daraboktól az embermagasságot megközelítőig, a „kisdéd”-től az „öreg”-ig sokféle változatát felsorolják, egyszerű, festett, faragott vagy fényezett kivitelben. Jellemző az almáriumra, hogy polcok és fiókok tagolták, s a fiókok alatt gyakran még egy ajtóval záródó alsó része is volt. Sok leírásból az derül ki, hogy az almáriumot gyakran falhoz rögzítették, vakablakba építették be.

A „nagyपालoták” és ebédlők díszé a *pohárszék* volt, mely legtöbbször egyszerű kivitelben készült, de bőven akadt festett és díszített darab is belőle. A kiviteltől függetlenül a po-

pohárszék valódi díszét a polcaira kirakott drága edények, poharak és kupák jelentették, de benne kapott helyet a cserépportéka, a sok fatál és fatányér is. A pohárszék felső polcos része zárt, „ládás” szekrényen nyugodott, erre terítették a leírásokban többször szereplő pohárszék-abroszokat. A leltárakban ez a polcos felső résszel készült „tálas formájú” pohárszék a gyakoribb, de ezek mellett találunk zárt felső részű, ajtós, „almáriumforma” darabokat is. A pohárszékek nagysága a szükségleteknek megfelelően változott, s az almáriummal ellentétben ritkán építették falba őket. Ezzel szemben olyan helyeken, ahol a pohárszék feltehetően nagyobb értékeket őrzött, derék- vagy mellmagasságig érő deszkafallal kerítették körül, melynek záros ajtaja volt. Ez a sokszor színesre festett deszka-rekesz megakadályozta, hogy illetéktelen lépjen a pohárszék kincsei közelébe, ugyanakkor a szemnek szabad gyönyörködést biztosított. Ilyen, korabeli kifejezéssel élve „tornácós” pohárszéket több alkalommal találhat összeírásanyagunkban az olvasó.

A kevesebb igényvel berendezett udvarházakban a pohárszék átadta helyét a falusi otthonokban még ma is megtalálható tálasnak. A *tálas* falra, ajtóra rögzített edénytartó polc, megtörtént, hogy sövényből fonták, de előfordult „fias”, „ládás” változata is, mely utóbbi a pohárszékhez hasonlíthatott.

A tálashoz hasonlóan falipolc volt a *téka* is, de nem edényt, hanem főként könyvet tartottak rajta. Ugyanakkor tékának nevezték az asztalra helyezett könyvolvasó állványt s az asztalok polcos felső részét is. A leírásainkban előforduló kevés tékának nem volt ajtaja.

Ha valaminek nem jutott hely a ládák mélyén, az almáriumok fiókjában, a pohárszékek polcain, az a *fogasra* került. Fogason függött a kép és kárpit, ott díszeltek a fegyverek, de oda akasztották a kancsókat, csuprokat, tányérokat is. A fogasok hossza és kivitele igen különbözőnek bizonyult, s a leltárak többféle típusukat tartják nyilván. Leggyakrabban a katonafogasokat és karosfogasokat emlegetik. Az előbbieket valószínűleg fali fogasok lehettek.

Az egyik legnélkülözhetetlenebb berendezési tárgy az *asztal* volt, melynek ugyancsak sokféle változatával ismerkedhetünk meg. Az egészen kezdetleges kivitelű darabok földbe vert cövek-lábakon állottak. Gyakran soroltak fel a leltározók kecskelábú asztalokat is, melyeket keresztlábasnak neveztek. Ezeknek lapja és lába nem volt egymáshoz rögzítve, ezért olvashatunk sokszor ilyen feljegyzéseket, hogy „egy asztal lába nélkül” vagy „egy asztal lábastól”. A leltárakban nemritkán előforduló tábori asztalok összehajthatók és könnyen hordozhatók lehettek. Az olaszlábas asztalok esztergában készült baluszterlábakon állottak, s reneszánsz vagy reneszánsz ihlettségű bútordarabok voltak. Ezekon kívül szerepelnek az összeírásokban fiókos asztalok is. Ezek közül a záros fiókos vagy a több fiókos válto-

Hímzés minta

zatok voltak az újabb típusúak, a ládás asztalok a régebbiek. A ládát nem lehetett kihúzni, hanem az asztallap elfordításával vált hozzáférhetővé. Néha íróasztalt is felleltároztak a sokféle berendezési tárgy között.

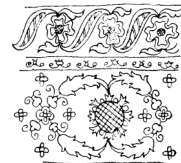
Az asztalok formájukat tekintve kerek, négyzet alakúak, sokszögletűek és téglalap formájúak lehetek. Legtöbbjük egyszerű kivitelben készült, de festett, faragott, fényezett és posztóbetétes darabok is előfordultak. Az asztalokat sok esetben szőnyeggel, kárpittal, olykor vörösre vagy feketére festett szatytyánbőrrel takarták le.

Feltűnő, hogy a lakásban *ágyat, nyoszolyát* lényegesen kevesebbet találunk, mint asztalt és padot. (Említettük, hogy a padok és ládák is alvási alkalmatossággal szolgáltak.) Az ágyak egy- vagy kétszemélyes méretben készültek, „parasztoson” vagy zöldre festve. Igényesebb berendezés esetén gyantáros és iratos ágyak kerültek a leltárakba, s fel-felbukkan a felsorolásokban a függönnyel, szuperlással ékesített reneszánsz díszágy is. Az intarziás fejrészű reneszánsz ágyak hatásának tudhatjuk be a gazdagon hímzett ágyfőtől való elterjedését is; ezek az egyszerű ágyak fejrészére helyezve az asztalosmunka igénytelenségét leplezték.

Néhány helyen az ágyakat gazdag felszereléssel írták össze, brokát paplanok, hímzett lepedők és párnák sokaságát sorolva fel. A leltáraknak ez a része sok mindent elárul a korabeli *szőttesektől* és *hímzésektől*. A nyomtatott mintájú párnahajak pedig arról tanúskodnak, hogy a drága, hímzett holmik mellett megjelennek az olcsó, nagyobb mennyiségben előállítható, mérsékelt igényeket kielégítő utánzatok is.

A textíliáknál tartva meg kell emlékeznünk a leltárakban feltüntetett sok szőnyegről és kárpitról is. A XVII. század folyamán nagy mennyiségű keleti *szőnyeg* kerül Erdélybe, s ezek között az összeírók megkülönböztetnek „skarlát”, azaz török szőnyeget, és „diván”, vagyis perzsa szőnyeget. Ezeken kívül sok „veres”, „fejér”, „csókás”, „babos”, „oszlopos”, „feketén meghabozott” szőnyegről is olvashatunk; a felsoroltak mögött a török szőnyegek Erdélyben divatos fajtái rejtőznek. A csomózott szőnyegek mellett szövött *kilimek* és teveszőr *kecsék* is előfordultak. Mondanunk sem kell, hogy egyiket sem a padlóra tették, hanem főként a falakra aggatták, asztalokat, ülőhelyeket takartak velük.

Ugyancsak a falakra kerültek a *kárpitok*, melyek Európa különböző országaiból származtak hozzánk. Legdrágábbak közülük a flandriai „képes”, azaz alakos kárpitok; az ide került darabok bibliai, mitológiai és vadászjeleneteket ábrázoltak. Használatuk – mivel drágák voltak – szinte kizárólag a fejedelmi udvarra korlátozódott. Vadászkárpitokat Bécsből is hoztak, de ezek már egyszerűbb kivitelű darabok voltak. Az „írott”, tehát mintásan festett vászonkárpitok egy részét szintén

Hímzés minta

Hímzés minta

Bécsben rendelték, de a céhszabályok szerint a hazai festőknek is érteniök kellett a kárpitíráshoz. Tudunk németalföldi és olasz bőrkárpitokról is, bár ezek használata drágaságuk miatt ugyancsak szűk körre korlátozódott; az egyszerűbb igényeket az alvinci újkeresztények készítményei is kielégítették. Az olasz és lengyel területről származó, végből szabott se-lyemkárpit mérsékelt ára miatt vált közkedvelté, ugyanakkor a fejedelmi palotában vagyont érő, arannyal és ezüsttel átszőtt brokátkárpitok is voltak. Végben szőtt gyapjúkárpit, szőnyeg nálunk is készült, ezeket nevezik a leltárak „szórkárpitoknak”. Közöttük szász és székely jelzővel illetett darabok is előfordul-
tak; több ízben emlegetnek a leltárak festékest is.

A felsoroltakon kívül a lakásokban még sok érdekesség hívja fel magára a figyelmet. A falakra aggatott képek, temetési címerek, legyezők, tükrök, drága asztali edények, óriási méretű lábasok, viaszból készült asztaldíszek, gyógyszernek használt vi-rágvizek, fegyverek, ruhák felsorolása teszi változatossá az egy-más után következő helyiségeket, s ad egyéni jelleget mindenik lakásbelsőnek.

A továbbiak magyarázatára azonban már nem vállalkozunk. Úgy gondoljuk, hogy az eddig elmondottak hozzásegítették az érdeklődőt a vár-, kastély- és udvarházépítéssel alapvető problé-máinak megismeréséhez, eligazították a berendezés és bútorzat területén is, s felhívták a figyelmét arra, hogy az itt közölt le-írásokból milyen jellegű kérdésekre nyerhet feleletet. Elenged-jük tehát az olvasó kezét, vágjon neki nyugodtan az ismeretlen épületek, szobák, fiókok felkutatásának, ízlése és érdeklődése szerint válogasson a rendelkezésére bocsátott anyagban, s azt kí-vánjuk, hogy minél több olyan dolgot fedezzen fel, amire e sorok írója nem hívta fel a figyelmét.